

KISEBBSÉG- KUTATÁS

MINORITY STUDIES

25. évfolyam, 2016. évi 1. szám

Alapító és főszerkesztő: Cholnoky Győző

Szerkesztőbizottság:

*Pomogáts Béla (elnök),
Doncsev Toso, Halász Iván,
Kocsis Károly, Miskolczy Ambrus,
Péntek János, Szarka László,
Szász Zoltán, Tóth Ágnes,
Tóth Pál Péter*

Kiadja a Lucidus Kiadó
1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: (+36-1) 282-2250

Szerkesztőségi titkár: Vágó Pálné

Tipográfia: *Drobek Ödön*

Nyomdai előkészítés: Scriptor Kft.
1134 Budapest, Angyalföldi út 30-32. Tel.: (+36-1) 349-5494

Szerkesztőség: 1014 Budapest, Hess András tér 5. fsz. 84.
Tel./fax: (+36-1) 225-2866.
Internet: www.lucidus.hu,
www.hhrf.org/kisebbssegkutatas,
<http://bgazrt.hu/npki/kiadvanyok/kisebbssegkutatas/1/>

A lap megjelenik negyedévenként.
Éves előfizetési ár: 5600 Ft (áfá-val)
Lapszámonkénti ár: 1400 Ft.
Előfizethető a kiadónál

a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118-10025640 számláján.
Nyomás és kötés: Oliton Kft., 1104 Budapest, Kada utca 149.
Felelős vezető: *Balogh Antal*.

HU ISSN 1215–2684

TARTALOM

TANULMÁNYOK

NEMZETKÖZI MIGRÁCIÓ MAGYARORSZÁGON ÉS EURÓPÁBAN

DEMÉNY Pál: Európa két demográfiai válsága: a látható és a fel nem ismert.....	7
NYIRI Pál: Migráció, nacionalizmus, kozmopolitizmus	20
FRANK Tibor: Be- és kivándorlás a magyar történelemben	27
TÓTH Pál Péter: Vándorlás (migráció) – népességsökkenés?	40

ERDÉLY LEGENDÁS FŐPÁSZTORA

KOZMA László: Márton Áron nyomában	63
--	----

EMIGRÁNS SORS

POMOGÁTS Béla: Kovács Imre – menekülésben, fogságban, szabadságban	82
--	----

KÖNYVISMERTETŐ

CSÁSZÁRI Éva: Kovács Anna: A budapesti szlovák múlt nyomában	92
--	----

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Tachiaos E. A.: Cirill és Metód öröksége és annak üzenete a szláv világ számára (Császári Éva)	96
Kladiwa, P.: A nemzet mint egyetlen értékelési kritérium? Cseh régiók Cislajtániában és a (még mindig) etnicista cseh historiográfia (Császári Éva)	98
Winkler, H. A.: „Német kérdés” és „európai kérdés” között H. A. Winkler szerint – A német nemzeti történet narratívája az újraegyesítés felől szemlélve (Komáromi Sándor)	101
McGrath, A. R., Tsunokai G. T., Schultz, M., Kavanagh, J., Tarrence, J. A.: A borszín ötven árnyalata: a kétrasszú egyének online társkeresési preferenciái (Pethő-Szirmai Judit)	105

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Gergely Z.: „Igen, de aki olyan szépen énekel, nem kellene, hogy meghajjan soha.” (Cholnoky Olga)	110
Obrusánszky B.: „Kőműves Kelemen” eredete (Cholnoky Olga)	111

KISEBBSÉGI POLITIKA

Herbert, U.: Bevándorlás- és menekültpolitika a második világháború után: német mérleg (Komáromi Sándor)	116
Gustavsson, G., Van der Noll, J., Sundberg, R.: A fejkendőviselés elutasítása a liberalizmus nevében: liberális attitűdök Hollandiában (Pethő-Szirmai Judit)	121
Andrews, K.: Mi a gond a „politikai feketeség”-gel? A fekete kiegészítőiskolai mozgalom tanulságai (Pethő-Szirmai Judit)	125

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Csapody M.: Egy elvetélt kísérlet (Cholnoky Győző)	130
Hrbáček-Noszek M.: A mátyusföldi zsidóság múltja és jelene (Szeghy-Gayer Veronika).....	132
Peiter, A.: Galícia-mítosz és politikai ébredés között: zsidó alkotóértelmség (Joseph Roth és társai) 1933 után párizsi emigrációban (Komáromi Sándor) 136	
Winkler, P.: Az első világháború mozgóképen: osztrák híradó-filmek 1914/18-ból (Komáromi Sándor).....	138
Schmidt, W.: Német kisebbség Kazahsztánban (19/20. század) (Komáromi Sándor).....	141

RESUME	145
--------------	-----

CONTENTS

STUDIES

INTERNATIONAL MIGRATION IN HUNGARY AND EUROPE

Paul DEMÉNY: Europe's two demographic crises: The visible and the unrecognized	7
Pál NYIRI: Migration, nationalism, cosmopolitanism	20
Tibor FRANK: In- and Outward Migrations in Hungarian History	27
Pál Péter TÓTH: Migration – A Population Decrease?	40

TRANSYLVANIA'S LEGENDARY PRELATE

László KOZMA: Áron Márton, bishop of Transylvania	63
---	----

THE FATE OF EMIGRANTS

Béla POMOGÁTS: Imre Kovács – On the Run, in Captivity, Free at Last	82
---	----

BOOK REVIEWS

Éva CSÁSZÁRI: Anna Kovács: Exploring the Slovak Past in Budapest	92
--	----

REVIEWS

NATIONAL AWERNESS, NATIONAL END ETHNIC PROCESSES

Tachiaos, E.A.: The Heritage of Cyril and Methodius and Its Message for the Slavic World (Éva Császári)	96
Kladiwa, P.: The Nation as the Only Evaluation Criterion? Czech Regions in Cisleithania and the (Still) Ethnicist Czech Historiography (Éva Császári) ...	98
Winkler, H.A.: Between the “German Issue” and the “European Issue” According to H. A. Winkler – The Narrative of German National History from the Perspective of Reunification (Sándor Komáromi)	101
McGrath, A.R., Tsunokai G.T., Schultz, M., Kavanagh, J., Tarrence, J.A.: Differing Shades of Colour: Online Dating Preferences of Biracial Individuals (Judit Pethő-Szirmai)	105

MINORITY CULTURE

Gergely, Z.: “Yes, But Anyone Who Sings So Beautifully Should Never Die” (Olga Cholnoky)	110
Obrusánszky, B.: The Origin of “Kőmíves Kelemen” (Olga Cholnoky)	111

MINORITY POLICY

Herbert, U.: Immigration and Refugee Politics after World War II: The German Balance (Sándor Komáromi)	116
Gustavsson, G., Van der Noll, J., Sundberg, R.: Opposing the Veil in the Name of Liberalism: Popular Attitudes to Liberalism and Muslim Veiling in the Netherlands (Judit Pethő-Szirmai)	121
Andrews, K.: The Problem of Political Blackness: Lessons from the Black Supplementary School Movement (Judit Pethő-Szirmai)	125

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

Csapody, M.: A Failed Attempt (Győző Cholnoky)	130
Hrbáček-Noszek, M.: The Past and Present of the Jewry of Mátyusföld (Veronika Szeghy-Gayer)	132
Peiter, A.: Between the Galicia Myth and Political Awakening: The Jewish Creative Intelligentsia (Joseph Roth et al.) in Emigration in Paris after 1933 (Sándor Komáromi)	136
Winkler, P.: The First World War in Moving Pictures: Austrian Newsreels from 1914-1918 (Sándor Komáromi)	138
Schmidt, W.: German Minority in Kazakhstan (19 th –20 th centuries) (Sándor Komáromi)	141

RESUME	145
--------------	-----

NEMZETKÖZI MIGRÁCIÓ MAGYARORSZÁGON ÉS EURÓPÁBAN

Demény Pál

Európa két demográfiai válsága: a látható és a fel nem ismert¹

Az Európai Unió demográfiai válságot él át, a fogalom szinte minden elfogadható definíciója szerint. A válság abból ered, hogy kevesebben születnek, mint ahányan meghalnak. A termékenység az Európai Unió 28 tagországának túlnyomó többségében jóval elmarad attól a szinttől, amely a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges. Amennyiben továbbra is ilyen alacsony marad a termékenység, az érintett országok népessége mindössze két generáció, azaz nagyjából 60 év alatt a felénél is kevesebb lesz. E drasztikusan lecsökkent népesség életkori összetétele nem lenne összeegyeztethető a gazdasági fenntarthatósággal. Azokban az országokban, ahol ez a szindróma megjelenik, a jövőben elkerülhetetlen lenne a tömeges bevándorlás engedélyezése olyan országokból, ahol nincs népességdeficit.

Ezt azonban sem a kormányok, sem a közvélemény nem érzékelik válságként. Az ok érthető: rövid az időhorizont. A politikusokat lefog-

¹ Demény, Paul (2015): Europe's two demographic crises: The visible and the unrecognized. Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont és a Kisebbségkutató Intézet Globális migrációs folyamatok és Magyarország – Kihívások és válaszok c. közös konferenciáján, az MTA Székházban 2015. november 16-án, angol nyelven tartott előadás szerkesztett változata. (Fordította Daróczi Etelka.) Megjelent a Population and Development Review 2016. márciusi számában: 42(1), 2016. március, 111-120. Elektronikus elérhetőség: [http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/\(ISSN\)1728-4457](http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/(ISSN)1728-4457).

lalja az itt és most, figyelmük legfeljebb a következő választásig terjed. A közvéleményt is hasonló korlátok gátolják. Rövid távon a népességfogyás és a népesség öregedése szinte észrevehetetlen. A népesség száma és életkor szerinti összetétele évről évre alig változik. A folyamat lassú tempóban, lépésről lépésre halad azon az úton, amely végső soron kollektív nemzeti és civilizációs öngyilkossághoz vezet. E fel nem ismert válság orvoslására jelenleg alkalmazott szakpolitikai intézkedések a termékenység emelésével próbálkoznak, mindeddig eredménytelenül, és az orvosság magasabb dózisokban adagolása sem ígérkezik hatékonynak. Nem lehet ugyan kizárni annak lehetőségét, hogy hosszabb távon a termékenységi arányszámok spontán felemelkedjenek arra a szintre, vagy legalábbis annak a szintnek a közelébe, amely a népesség reprodukciójához szükséges, ugyanakkor az a lehetőség sem kizárt, hogy a termékenység még alacsonyabb szintekre süllyedjen. Sürgősen át kell tehát gondolni azokat a társadalompolitikákat, amelyek az előző lehetőséget mozdítanák elő. De hiányoznak, vagy igen erőtlének azok a próbálkozások, amelyek válaszolnának a kihívásra.

Ugyanakkor nagyon is látható és kézzelfogható egy másik demográfiai válság, amellyel az Európai Unió szembesül: a bevándorlás válsága. A reprodukciós szintnél jóval alacsonyabb termékenységhoz hasonlóan ez is hatékony és széles körű politikai konszenzuson alapuló válaszokat kíván. Ám a válság drámai megjelenése és hatásai ellenére a bevándorlásra adott válaszok mindeddig zavarosak és hatástalanok voltak.

A válság kulcsparaméterei jól ismertek. Hivatalos jelentések szerint 2015. október végéig több mint félmillió migráns lépett az Európai Unió területére Görögországon keresztül, hogy a Balkánon észak felé haladva az Európai Unió más országában keressen menedéket. A migránsok egy valamivel kisebb hulláma Afrikából a Földközi-tengeren átkelve többnyire Olaszországban ért partot. Az egész évet nézve a két hullám együttes nagysága bizonyára eléri az egymilliót.

Az Európai Unióba vándorlók korábbi és feltételezett jövőbeli számához képest az egymillió nem tűnik rendkívül soknak. Kivételessé egyrészt a migráció rendezetlen formája teszi, másrészt az, hogy a migránsoknak mind a származási helye, mind az úti célja földrajzilag szűken körülhatárolt terület. A migránsok többnyire Szíriából származnak,

akikhez Irakból, Afganisztánból és Nyugat-Ázsia más területeiről keverednek emberek. Náluk valamivel kevesebben érkeznek Észak-Afrikából és a Szahel-övezetből. Ezek a régiók Európa délkeleti és déli periferiáját alkotják. A migránsok célja, hogy az Európai Unió leggazdagabb országaiban menekültként befogadást nyerjenek.

Négy tényező nevezhető meg a válságot kiváltó és valószínű jövőbeli megnyilvánulásait alakító legfőbb okként. Az első demográfiai: kumulatív és drámai változások az Európai Unió és tágabb nem európai földrajzi szomszédságának (eltekintve néhány távol-keleti országtól) egymáshoz viszonyított népességszámában. A második gazdasági: tartós, és abszolút értelemben tovább mélyülő különbségek az Európai Unió és a potenciális migránsküldő országok egy főre jutó jövedelme között. A harmadik speciális taszító tényező: romló közbiztonság számos közel-keleti és afrikai államban, esetenként polgárháborúval súlyosbítva. A negyedik ideológiai és politikai tényező: változás az európai elit gondolkodásában és az Európai Unió ezeket a változásokat tükröző hivatalos attitűdjében, amelynek eredménye a tömeges bevándorlást bátorító, vagy legalábbis megengedő politika. A következő megjegyzések az első és a negyedik tényezőre, a jelen válság demográfiai és szakpolitikai aspektusaira összpontosítanak.

A demográfiai háttér az Egyesült Nemzetek hivatalos becsléseiből vett néhány adat szemléltetheti (United Nations 2015). Szíria, amelynek lakói etnikai és vallási tekintetben mélyen megosztottak, a második világháború végén vált függetlenné. Az ország népessége 1950-ben 3,4 millió volt. Szíria 2013-as, tehát a nagy kivándorlási hullám kezdete előtti népességét az Egyesült Nemzetek 21,9 millióra becsüli. Ez több mint hatszoros növekedést jelent nem egészen kétharmad évszázad alatt. Ez az elképesztő népességnövekedési ütem kétségtelenül jelentősen hozzájárult az ország súlyos gazdasági problémáihoz és politikai destabilizálódásához.

A demográfiai növekedés Európa tágabb délkeleti és déli szomszédságának más részein – főleg muszlim és arab nyelvű országokban – nagyjából olyan volt, mint Szíriában. Álljon itt néhány szemléltető példa az 1950 és 2015 közötti népességnövekedésre vonatkozó becslések közül (a számok millióra kerekítve): Egyiptom 21 millióról 92 millióra; Irán

17 millióról 79 millióra; Törökország 21 millióról 79 millióra; Algéria 9 millióról 40 millióra; Afganisztán 8 millióról 39 millióra; Irak 6 millióról 36 millióra; Marokkó 9 millióról 34 millióra; Jemen 4 millióról 27 millióra; Líbia 1 millióról 6 millióra.

Ugyanezen időszak alatt Európa népességének növekedése ehhez képest elhalványul. És míg Európa perifériájának népessége – bár kevésbé gyors ütemben – továbbra is növekedni fog, az Európai Unió és Európa egészének demográfiai kilátásai túlnyomórészt negatívak. Az ENSZ előreszámításai szerint az Európai Unió minden keleti és déli országának jóval kisebb lesz a népessége 2030-ban, mint jelenleg, még akkor is, ha jelentős jövőbeli bevándorlás és lényegesnek feltételezett termékenységnövekedés szerepel a számításokban. Az Európai Unión kívüli nagy országok – Fehéroroszország, Ukrajna és Oroszország – ugyanilyen kilátások elé néznek. 2030 után Európa népességének csökkenése – és ezzel párhuzamosan a népesség öregedése – várhatóan fel fog gyorsulni. Európa demográfiai súlya, amely már ma is csupán szerény hányadát alkotja a világ össznépességének – a második világháborút közvetlenül követő évekre jellemző 22 százalékról 10 százalékra esett vissza –, tovább fog csökkenni.

Ezt a folyamatot Oswald Spengler német történész mintegy 100 évvel ezelőtt előre látta, és a Nyugat alkonyának nevezte. Elképesztő elnéptelenedés veszi kezdetét – írta –, ami évszázadokig fog tartani. Európa népességének, és ezzel együtt Európa geopolitikai jelentőségének csökkenése helyes jóslat volt, a tények igazolják. De téves volt elnéptelenedést előrevetíteni. Szárazföldek és kontinensek nem válnak néptelenné, azaz gyakorlatilag üressé: a népességnomás országok vagy országcsoportok közötti különbsége a magasról az alacsony nyomású helyre áramoltatja az embereket. A hatás potenciális ereje megsokszorozódik, ha az alacsony nyomású terület kedvezőbb természeti és ember alkotta adottságokkal rendelkezik, és jobb helyzetben van a személyes biztonság és az egyéni szabadságjogok terén.

A folyamat prózai neve népességvándorlás. A múlt jó ismerői szerint a migráció az emberiség történetének évezredei során társadalmi változások hajtóereje volt, és erőteljesen átalakította az emberek földrajzi eloszlását. De az elmúlt 300 év alatt a modern államok létrejötté

megváltoztatta a játékszabályokat. Az államok formális szuverenitással rendelkeznek, és e fogalom körébe tartozó egyik legfontosabb jog határait ellenőrzésének joga. Az embereknek jogukban áll elhagyni hazájukat, de ezt csak akkor tehetik, ha egy másik állam engedélyezi belépésüket. Az a 7,4 milliárd, ami a világ jelenlegi össznépességét jelöli, valójában inkább a statisztikusok képzeletének szüleménye. A Föld népessége mintegy 230 hivatalosan önálló egység lakóinak névleges összege, a legnagyobbtól – ez Kína a maga 1,4 milliárdos népességével – a legkisebbig, gondoljunk talán a Szentszékre. Minden egyes önálló egységnek jogában áll, hogy szuverén módon állapítsa meg a területére történő befogadás szabályait.

Az ENSZ 1951-es menekültügyi egyezményében és kiegészítő rendelkezéseiben kodifikált nemzetközi jog korlátozza ezt a jogot, arra kötelezve az államokat, hogy a menekülteket fogadják be, és nyújtsanak számukra védelmet. Az ide tartozó jogi klauzulát körültekintően fogalmazták meg: menekült az a személy, aki faji, vallási okok, nemzeti hovatartozása, illetve meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozása, avagy politikai meggyőződése miatti üldözéstől való megalapozott félelme miatt az állampolgársága szerinti országon kívül tartózkodik. A definíció nyelvezete korlátozó, ami azt jelzi, hogy kivételes, tehát ritka esetekben gondolták alkalmazhatónak. Megfogalmazói ugyancsak meglepődtek volna azon a döntésen – amelyet a múlt ősszel Németország legmagasabb kormányzati szintjén hoztak –, hogy az Európai Unióba belépő jelenlegi migránsáramlat valamennyi szíriai tagja politikai menedéket fog kapni.

Az egyezmény ilyen tág értelmezése természetesen tarthatatlan. A történelem tanúsága szerint, nagyon is beleértve az európai történelmet, súlyos és gyakran erőszakos belső konfliktusok számos helyen és országban előfordulnak. Hogyan lehetne alkalmazni egy olyan kormányzati döntést, amely úgy szól, hogy „minden szíriai befogadható, mint menekült”, ha a jövőben egy szíriaihoz hasonló belső konfliktus történné mondjuk Nigériában, ahol jelenleg 182 millió ember él? Vagy Pakisztánban, amelynek népessége 189 millió? Vagy az 1 milliárd 311 millió Indiában?

A potenciális migránsok, akik közül sokan Törökországban, Jordániában és Libanonban táborokba zsúfolódnak, sokkal többen, mint

ahányan eddig az Európai Unió ajtóin kopogtattak, bizonyára nem vették készpénznek a „menedéket minden szíriainak Európában” döntést. Helyesen úgy kalkuláltak, hogy a potenciális vendéglátók hamarosan bejelentik: „a ház tele van, több jelöltet nem fogadunk”. Felmérve, hogy a menekültként való jogszerű befogadás esélye most vagy soha, az emberek igyekeztek minél gyorsabban, az idővel versenyt futva csatlakozni a migránsáramlathoz. Most úgy tűnik, az ajtó tényleg becsukódik, de biztosan nagy lesz azoknak a száma, akik végül tartózkodási engedélyt kapnak.

Nem összehasonlíthatatlanul nagy azonban ahhoz képest, amit az Európai Bizottság a jövőre vonatkozó forgatókönyvében előre jelzett. A bizottság legutóbbi különjelentése, amely az *Európa demográfiai jövője – a kihívástól a lehetőségig* fennkölt címet viseli, az Európai Unió 2050-es népességét a 2005-ös népességnél nem egészen két százalékkal kisebbre becsüli. Vajon hogyan számították ki ezt a „nem egészen” előrejelzést? Válasz: úgy, hogy a következő négy évtized alatt 40 millió, azaz évente nagyjából egymillió bevándorlási többletet feltételeztek az Európai Unióba.

Ez bármilyen mércével mérve tömeges bevándorlást jelentene – túlnyomó többségében kevésbé fejlett országokból. Ezt kívánták Európa politikai vezetői? Közvetlenül a második világháború után a válasz határozott „nem” lett volna. Vezető politikusok, mint Winston Churchill vagy Charles de Gaulle világos és gyakran színesen fogalmazott véleménye tanúskodik erről. (De Gaulle például azt akarta, hogy kedvenc francia települése Colombey-les-Deux-Églises maradjon, nem pedig Colombey-les-Deux-Mosquées.) Adenauer Németországa akart ugyan külföldi munkásokat, de csak „vendégként” – azaz ideiglenesen – hozták be őket, és meglepődtek, amikor a vendégek úgy döntöttek, hogy maradnak, és rokonaikat is odahívják. A közvélemény egyetértett a politikai vezetőkkel.

Sem a vezetők, sem a közvélemény nem kifogásolta, hogy külföldiek telepedjenek le országukban, amíg számuk csekély volt. Különösen pártolták és ünnepelték a Zaha Hadid-féle briliáns bevándorlókat. De mindenféle bevándorlót, menekülteket beleértve is szívesen fogadtak, feltételezve, hogy a számuk kicsi. Azonban az évek múlása-

val Nyugat-Európa három legnépesebb országának mindegyike – az Egyesült Királyság, Franciaország és Németország – jelentős bevándorlónépességre tett szert, amelynek nagy hányada iszlám területekről érkezett. Részben a korábbi gyarmati kapcsolatok felelősek ezért, amelyek megkönnyítették az egykori anyaországba jutást, részben az üzleti szféra érdekeltsége abban, hogy képzett és képzetlen munkaerőhöz jusson. De ennél is fontosabb volt az az ideológiai váltás, amely az 1970-es évek közepe táján már egyre nagyobb mértékben volt érezhető befolyásos intellektuális körökben, és amely szerint a nagyobb – faji, etnikai, nyelvi és vallási – változatosság üdvözlendő érték. Az Európán kívülről érkezők előtt tágabbra nyitott ajtó politikája felerősítette a multikulturalizmust, amelytől azt várták, hogy kulturális és gazdasági lendületet hoz Európa addig színtelennek és erőtlennek feltételezett társadalmaiba.

Pedig Európában nem volt hiány változatosságból. Az Európai Unió egyre több tagországot számlált (jelenleg 28, és van még több tagjelölt ország), amelyek eddig is jelentős változatosságot mutattak és fognak mutatni kulturális, nyelvi és etnikai téren egyaránt. Változatosságukat tovább gazdagítják az Európán kívüli országokkal folytatott kereskedelmi és intellektuális cserék, az így kiépült szoros kapcsolatok, valamint fogékonyságuk a külföldi kulturális hatások iránt. Az egyes európai országok tömeges bevándorlással történő átalakítása vitathatatlanul nagyobb egyformaságot és kevesebb változatosságot és egyediséget teremtené, mint ami nélküle érvényesül. Ebből a meggyőződésből kiindulva az lenne logikus, ha az európai államok meglehetősen szigorú korlátokat állítanának az Európán kívüli országokból érkező bevándorlás elé. Az európai népek túlnyomó többsége mindig egyetértett ezzel a logikával. Az Európai Unió magas rangú politikai köreiben azonban egy ezzel a következtetéssel ellentétes filozófia vált uralkodóvá. Ez a filozófia olyan nézeteket támogatott és ezek mentén olyan politikákat fogadott el, amelyeket a rövidség kedvéért talán azokkal a bírálókkal lehetne szemléltetni, amelyeket egy magas rangú nem európai államférfi, Kofi Annan, az Egyesült Nemzetek akkori főtitkára intézett az öreg kontinens döntéshozóihoz. Szigorú véleményét és következtetését 2004-ben, Brüsszelben az Európai Par-

lament előtt tartott – sokat reklámozott – beszédében fejtette ki, abból az alkalomból, hogy átvette a gondolat szabadságát jelképező Andrej Szaharov-díjat.

Kofi Annan nyilatkozata, a Miért van szüksége Európának bevándorlási stratégiára (Kofi Annan 2004) – amelyet a díj átvételekor tartott beszédével egyidejűleg hoztak nyilvánosságra – világosan kifejti az üzenet lényegét. Annan korábbi beszámolójában, amelyet az ENSZ közgyűlésén tartott, a migrációt a nemzetközi közösség részéről kiemelten kezelendő kérdésnek nevezte. A téma fontossá vált. Az Egyesült Nemzetek sürgetésére létrejött a Nemzetközi Migráció Globális Bizottsága (Global Commission for International Migration), egyike azoknak a sokasodó kezdeményezéseknek, amelyek azt a szándékot jelezték, hogy korlátozzák az országok szuverén jogát arra, hogy a bevándorlásról egyoldalú döntéseket hozzanak.

Annan kezdő mondatai kissé homályosan körvonalazták a tézist:

„A kibővített Európai Unió előtt álló egyik legnagyobb próbatétel az elkövetkező években és évtizedekben az lesz, hogyan kezeli a bevándorlás kihívását. Ha az európai társadalmak meg tudnak felelni ennek a kihívásnak, a bevándorlás gazdagítani és erősíteni fogja őket. Ha ezt elmulasztják, az eredmény az életszínvonal csökkenése és a társadalom megosztottsága lehet.”

A főtitkár azonban a továbbiakban kifejtette, hogy a kihívásnak való megfelelés olyan szakpolitikák elfogadását jelenti, amelyek több bevándorló befogadását teszik lehetővé:

„Nem lehet kétség afelől, hogy az európai társadalmaknak szükségük van bevándorlásra. Az európaiak tovább élnek és kevesebb a gyermekük. Bevándorlás nélkül [...] az állások betöltetlenül maradnának, a szolgáltatások elmaradnának, mivel a gazdaság visszaesne, és a társadalom stagnálna. A bevándorlás önmagában nem fogja megoldani ezeket a problémákat, de lényeges részét képezi bármely megoldásnak.”

És a záró bekezdés összefoglalta az érvelés lényegét:

„A huszonegyedik században a migránsoknak szükségük van Európára. De Európának is szüksége van migránsokra. Egy zárt Európa önzőbb, szegényebb, gyengébb, öregebb Európa lenne. Egy nyitott Európa méltányosabb, gazdagabb, erősebb, fiatalabb Európa lenne – fel-

téve, ha Európa jól kezeli a bevándorlást.” Ez a beszéd olyan tételeket hirdetett, amelyek az Európai Unió brüsszeli központjában és a legtöbb európai fővárosban az elmúlt évtizedben közhellyé váltak az öreg kontinens demográfiai sorsáról folyó beszélgetésekben. Annan beszédének tételei az európai politikai és gazdasági elit köreiből ma uralkodó nézeteket tükrözik. De a magabiztos „nem lehet kétség” megállapítás indokolatlan. Lehet érveket felhozni az Annan, illetve előtte és utána sok európai értelmiségi és döntéshozó által kifejtett állítások mellett, de ugyanúgy vannak ellenérvek is, amelyek gyengítik ezeket az állításokat, sőt egyenesen ellentmondanak nekik.

A nemzetközi migráció kérdései bonyolultak, mert azok a gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai előnyök és hátrányok, amelyek a migráció miatt a népességre hárulnak, sokfélék, és nem egyenletesen oszlanak el. Az a korábban ismertetett néhány szám, amely Európa és a külvilág népessége közötti változó egyensúlyt mutatja, kínál helytálló érveket.

Először is, Európa viszonylagos demográfiai marginalizációja elkerülhetetlen. Ha ez problémaként vetődik fel, a bevándorlás nem jelent megoldást. Európa nem tud demográfiai versenybe bocsátkozni, és nyilván nem kell ilyen versenybe bocsátkoznia közvetlen földrajzi szomszédságával, a Szaharától délre fekvő afrikai országokról és Dél-Ázsiáról nem is szólva. Semmiféle reális belső demográfiai megújulás nem lenne képes érzékelhetően mérsékelni a jelenlegi nagyságbeli különbséget Európa és közeli vagy távoli szomszédai között, vagy csökkenteni az elkövetkező évtizedekben elkerülhetetlenül tovább mélyülő strukturális különbségeket. Az Európai Unió és a külvilág nagy része között az átlagos jövedelem terén (valamint más társadalmi és politikai adottságok tekintetében, amelyeket a jövedelem nem kielégítően mér) meglévő jelentős különbségek fennmaradnak, és sok esetben valószínűleg fokozódni fognak. Valószínű tehát, hogy potenciálisan igen nagy azoknak a leendő migránsoknak a száma, akik a szegényebb országokból az Európai Unióba szeretnének vándorolni. A jelen migrációs válság ezt világosan szemlélteti. Szinte biztos, hogy sokkal nagyobb lenne a bevándorlók száma, ha még azok a gyenge akadályok sem lennének, amelyeket az Európai Unió a bevándorlással szemben jelenleg fenntart.

Ám az Európai Unió népességcsökkenésének elhárítása, és különösen az öregedés bevándorlással történő ellensúlyozása olyan hatalmas vándorhullámot igényelne, amely gyökeresen megváltoztatná a befogadó országok népességének társadalmi és gazdasági jellemzőit. Demográfiai szempontból erősen megkérdőjelezhető, hogy egy „nyitott Európa” tényleg „méltányosabb, gazdagabb, erősebb, fiatalabb” lenne-e. A „fiatalabb” egyértelmű állításnak tűnhet, de nem az. A fiatalító hatás ideiglenes, mivel a bevándorlók is öregednek és eltartottakká válnak. A fiatalítás fenntartása fiatal bevándorlók folyamatos beáramlását igényelné, ami a bennszülött népesség reprodukciónál alacsonyabb termékenységgel együtt azt jelentené, hogy az eredeti népeiséget idővel teljes mértékben a bevándorlók és leszármazottaik váltanák fel.

„Méltányosabb, gazdagabb, erősebb”, ezek szintén olyan következmények, amelyek aligha kapcsolhatók a tömeges bevándorláshoz. A méltányosságot egy közösségen belül elsősorban és leginkább olyan kritériumok szerint kell értékelni, amelyek a méltányosságot a bennszülött népeiségre vonatkoztatva mérik. Bevándorlási politikát más országok demográfiai viselkedésére válaszul megfogalmazni azon az alapon, hogy „a migránsoknak szükségük van Európára”, nem felel meg ennek a kritériumnak.

Ami a gazdaságot illeti, a deduktív érvelés és a bőséges empirikus bizonyíték egyaránt azt mutatja, hogy a demográfiai szempontból jelentős bevándorlás hátrányosan érinti a befogadó népeiség szegényebb rétegeinek anyagi színvonalát és szociális jóllétét azáltal, hogy a bérszála alsó végén lenyomja a bérszínvonalat, és feszültséget kelt az iskolákban, a lakáspiacon, valamint a jóléti és környezeti minőségi szolgáltatások terén. Tömeges bevándorlás egy már népes országba legfeljebb az összjövedelem vonatkozásában teheti „gazdagabbá” az érintett országot, nem pedig egy főre számítva. Ám olyan országban, amelynek már elég nagy a népeisége, csak az utóbbi ismérvnek van valódi értéke. De még ha elérhetők lennének is egy főre jutó nyereségek a nagyszámú bevándorló befogadásával, a nyereség eloszlása egyenlőtlen lenne: sokan rosszabbul járnának. Az ilyen veszteségek ellensúlyozása, még ha elméletileg lehetséges is, a gyakorlatban soha nem valósul meg.

Tehát míg a bevándorlók maguk valószínűleg tiszta nyereségként könyvelhetnék el önkéntes költözésüket, a befogadó népeiség jólétének gyarapodása messze nem biztosított, és valószínűleg egyenlőtlen lenne. Az Annan által említett „csökkenő életszínvonal és társadalmi megosztottság” tehát inkább a tömeges bevándorlás következménye volna, nem pedig a letelepedni kívánó migránsok előtt zárt határoké, kivéve a kisszámú kiválasztottat, akik menedékjogot kapnak, vagy akiknek legális bevándorlóként történő befogadása határozottan és egyértelműen a befogadó társadalom érdekében áll.

Vajon bevándorlás nélkül „állások maradnának betöltetlenül, szolgáltatások maradnának el”? Vajon az Európai Unió gazdasági visszaesnének, társadalmi stagnálnának? Más szóval tényleg a bevándorlás a régóta keresett recept a magas munkanélküliséggel, alacsony gazdasági aktivitási rátával, korai nyugdíjazással és rugalmatlan munkapiaccal küzdő európai társadalmi modell hiányosságainak megszüntetésére? A válasz minden egyes kérdésre nem. Ezeket a problémákat olyan belső intézményi reformokkal kell orvosolni, amelyekkel a bennszülött népeiség egyetért. A tömeges bevándorlás megnehezítené a feladatot, és mentségül szolgálna a szükséges reformprogram megvalósításának halogatására.

Ami az „erőt” illeti – ami mérhető társadalmi kohézióval, biztonsággal, politikai stabilitással, vagy katonai erővel –, a „nyitott Európa” koncepcióban rejlő tömeges bevándorlás aligha fogja növelni. Főképp akkor nem valószínű, hogy növelné, ha a migránsok etnikai és kulturális jellemzői nagyon eltérnek a befogadó népeiségétől, és ha a migránsok nem akarják, vagy nem tudják elfogadni a befogadó társadalom társadalmi és politikai ethoszát, illetve nem tudnak, vagy nem akarnak alkalmazkodni hozzá. Ebben a tekintetben a mostani európai tapasztalat nem biztató.

Végül, vajon a bevándorlás előtt kevésbé „nyitott” Európa szűkegképpen „önzőbb Európát” jelent? Ez az EU–15 parlamentjének címzett vád különösen rosszul volt időzítve, mivel épp néhány hónappal az Európai Unió kibővítése előtt hangzott el, amikor tíz, egyértelműen szegényebb új tagországot fogadtak be.

Ezzel a bővítéssel olyan térség jött létre, amelyen belül közel félmilliárd embernek van joga ahhoz, hogy szabadon mozogjon, máshol vál-

lajlon munkát és telepedjen le. Sikeressé tenni a sokszínű Európai Unió gazdasági és társadalmi integrációját évtizedekig tartó, nehéz feladat. Nincs kényszerítő ok kockára tenni ennek a bonyolult vállalkozásnak a sikerét azért, hogy végtelen további bővítésekkel igazi „nyitott Európa” jöjjön létre.

A történelem páratlan iróniája, hogy a jelenlegi migrációs válság – amely egy kicsi, diktátor uralta ország zűrzavarából keletkezett, amelyhez felelőtlen bátorító jelzések kapcsolódtak Brüsszelből és egyes európai fővárosokból a békésebb és gazdagabb tájakra letelepedni vágyó emberek irányában – most átalakíthatja és eltorzíthatja, sőt zátonyra futtathatja ennek a nagy projektnek, az Európai Uniónak a jövőjét. Oly mértékben befolyásolhatja a további EU-tagságról tervezett brit szavazást, hogy az Egyesült Királyság szövetségből való kilépését okozhatja, ami az egész EU-építmény megrendüléséhez vezethet. Véget vethet a szövetség eddigi legnagyobb vívmányának, a schengeni egyezménynek, hála annak, hogy Brüsszel ki akarja kényszeríteni a hivatlan migránsok elosztását az Unió tagjai között. És, amint a német kancellártól hallhattuk, hirtelen „felgyorsulnak” a tárgyalások Törökország EU-tagságáról, amivel arra kívánják ösztönözni ezt az országot, hogy csökkentse a migránsáramlatot (amelyet nemrég még önelégülten, virágokkal és tapssal köszöntöttek egyes EU-országok határain). Így a migrációs válság következményeként ma fényesebbek a kilátások arra, hogy az Európai Unió legnépesebb, leginkább militarizált és az emberi jogokat legkevésbé tiszteletben tartó tagjaként befogadjon egy muszlim államot az ázsiai kontinens nyugati feléről, hogy első és egyetlen megavárosa Isztambul legyen, valamint szárazföldi határai jöjjenek létre Szíriával, Irakkal és Iránnal.

De visszatérve Kofi Annan Európai Uniónak címzett figyelmeztetésére, vajon Európának azért van szüksége migránsokra, mert „az európaiak tovább élnek és kevesebb a gyermekük”? A hosszabb életet természetesen a legtöbb európai áldásnak tekinti, olyannak, amit üdvözölni és amihez alkalmazkodni kellene, nem pedig félni tőle. Az Európai Unió társadalmi programjának első számú feladata kellene hogy legyen az alkalmazkodás az alacsony termékenység és a hosszabb élet miatt stagnáló, vagy lassan csökkenő és sokkal idősebb népességhez. Nem kellene azzal próbálkoznia, hogyan lehet az európai öregedési gondok

megoldásának költségeit a világ többi részére hárítani. Ezt a problémát a gazdag ipari országok mindaddig kiválóan meg tudják oldani belföldön, amíg a termékenység reprodukciós szinten van, vagy csak nem sokkal marad el attól. A tömeges bevándorlás mint megoldás mindenestre illúzió – ideiglenes orvosság, amely nagyobb problémákat hagy maga után. Ráadásul és legfőképpen, Európa számára egy ilyen megoldásra hagyatkozás – a belföldi születések bevándorlókkal való helyettesítése – folyamatos mentségül szolgálna arra, hogy ne nézzen szembe termékenységdeficitjének problémájával.

A demográfusok szerepe – hasonlóan a társadalomtudósokéhoz általában – a tudományáguk körébe tartozó jelenségek leírása és vizsgálata, meghagyva másoknak a szakpolitikai javaslatok megfogalmazását. De az Európai Unió jelenlegi, a fentiekben röviden körvonalazott demográfiai válsága miatt kivételt kell tenni. A demográfusoknak vázolniuk kell – még ha érintőlegesen is – a következtetést. Ha az európai társadalmak fenn akarnak maradni, újra kell gondolniuk azt a bevándorlási politikát, amely a nagyon is látható jelenlegi válsághoz vezetett, és teljes fordulatot kell végrehajtaniuk. De az európai társadalmaknak azt is meg kell tanulniuk, hogyan reprodukálják magukat. Erre a másik demográfiai válságra is megoldást kell találniuk, amely túlságosan is valóságos, bár felismerése még várat magára.

Irodalom

- Annan, K. (2004): Why Europe needs an immigration strategy. *Population and Development Review*, 30(1): 188–189.
- United Nations (2015): World Population Prospects. The 2015 Revision. <http://esa.un.org/unpd/wpp/>

Nyiri Pál

Migráció, nacionalizmus, kozmopolitizmus

A 19. sz. második felében vált uralkodóvá az a felfogás, hogy nemzet, terület és államiság egysége a társadalom szervezésének természetes és optimális formája. Ebből egyfelől az következett, hogy ahol ez az egység nem adott, ott törekedni kell rá, másfelől az, hogy a szerveződő modern társadalom- és történettudomány vizsgálati egysége is a nemzetállam lett. Ezáltal a szociológiai és történeti kutatások a társadalmat stacionáriusnak láttatták. A migráció, amely pedig az emberi történelemnek mindig is szerves része volt, kívül maradt vizsgálódásaikon, és valamivel később már mint kivételes, magyarázatot igénylő jelenség jelent meg néhány arra szakosodó kutató munkáiban. Annak ellenére, hogy éppen ebben, az I. világháborúval lezáruló korszakban zajlott le az újkori történelem néhány legnagyobb vándorlása: Európából Észak-Amerikába, Kínából Délkelet-Ázsiába és Oroszország európai részéből, illetve Kína belső tartományaiból a szibéria-mandzsúriai térségbe egyaránt kb. 50 millió ember költözött át.

A nemzetállami-nacionalista ideál szerint a kivándorlás nemkívánatos, sőt tragikus, árulással vagy önmeghasonlással felérő esemény volt. „Szívet cseréljen, aki hazát cserél”, írta Tompa Mihály az elbukott szabadságharc után „kibujdosott” barátjának szóló versben. Akik „idegenbe szakadtak”, azoknak nemcsak szülőföldjük kellett hogy hiányozzon, hanem nemzetük is, amelynek idegenben is tagjai maradtak. Az anyanemzetnek kötelessége volt anyagi és lelki jólétükkel törődni, nekik pedig kötelességük volt annak ügyét segíteni. A kivándorló hukcsiákból a nacionalista mozgalmak és a hozzájuk kapcsolódó nemzeti nyelvű oktatás révén a kínai, a kivándorló gudzsarátiakból az indiai, a kivándorló szicíliaiakból az olasz, a kivándorló lipióiakból a szlovák diaszpóra tagjai lettek. A már létező nemzetállamok kormányai konzuli hivatalokat létesítettek, a még nem létezők szabadságharcosai – az indiaiak,

a kínaiak, az írek – agitátorokat, az egyházak, például az olasz és az ír katolikusok, pedig papokat küldtek ki a diaszpórába. Ekkor működött Hawaiiin és Kaliforniában Szun Jat-szen, a kínai, és Dél-Afrikában Mohandas Gandhi, az indiai állam későbbi atyja. Természetesen az eredeti, azaz a zsidó diaszpóra is ekkor lett azzá politikai értelemben, ekkor gondoltak hozzá anyanemzetet és -államot.

A gyarmati adminisztrációk szempontjából a bevándorlók idegenek maradtak, az észak-amerikai és ausztrál társadalmakban a fehér bevándorlótól lassú asszimilációt vártak el (ellentétben az asszimilálhatatlannak tartott sárgákkal és feketékkel, akiket legszívesebben be sem engedtek), de az anyaországgal ápolt szoros kulturális, sőt politikai kapcsolatokat – ahogy Nina Glick Schillerék kifejezésével ma mondanánk: a transznacionalitást – sokáig normálisnak tekintették. A modern szociológia 1918-ban megjelent klasszikusa, William Thomas és Florian Znaniecki: *A lengyel paraszt Lengyelországban és Amerikában* még módszertanilag és megközelítésében is adottnak vette, hogy a migránsok életének tanulmányozásához az óhazai társadalmi kapcsolatok is hozzátartoznak. Csak az I. világháború idején vált a kétlakiság, különösen a rendkívül aktív amerikai német patrióta egyesületek tevékenysége nemkívánatossá, és csak ekkor szólította föl tagjaikat Rooseveltnél arra, hogy adják tanújelét az Egyesült Államok iránti kizárólagos lojalitásuknak.

Ekkor azonban amúgy is véget ért a globális mobilitás korábbi korszaka, az a korszak, amelyben tehát a területi és vérségi nacionalizmusok, különösen a megmaradt birodalmi államokban, bizonyos fokig még egymás mellett léteztek, és bennük a diaszpórák fontos szerepet játszottak. A következő nyolcvan, viszonylag csekélyebb nemzetközi vándorlással jellemzett évet tekinthetjük a területi nemzetállam fénykorának. A korszak az ideális esetben homogenitáshoz vezető nemzeti önrendelkezés wilsoni elveinek kihirdetésével kezdődött, amelyek folyamánként végbement minden idők egyik legnagyobb etnikai tisztogatása, egyúttal a világtörténelem egyik legnagyobb migrációs eseménye, a török–görög lakosságcsere. A bevándorlók lojalítására immár a befogadó nemzetállam tartott kizárólagosan számot. A II. világháborút követő dekolonizáció után ez az újonnan létrejött államokra is vonatkozott. A migránsoknak rendszerint állampolgárrá kellett válniuk, és ha lojalitásukkal szemben kétely merült

föl, az egzisztenciájukkal vagy az életükkel fizethettek, mint az indiaiak Ugandában vagy a kínaiak Indonéziában.

Migráció és hibriditás

A szovjet rendszerű államszocializmus vége ténylegesen is, de az emberek képzeletében még inkább összefonódott a globális mobilitás újbóli megerősödésével. Az ún. szocialista országok minden korábbi rendszerénél inkább korlátozták az emberek mozgását a határokon át. A vasfüggöny – mint ma már tudjuk, ideiglenes – lebontása nemcsak jelképezte, de sokak számára valóban egyszerre jelentette is a politikai-ideológiai egyeduralmak, a befelé forduló államnacionalizmusok és a lezárt határok végét. Az 1980-as évek végén a társadalomkutatók érdeklődése azért fordult a migráció és a diaszpórák felé, mert a nemzetállamok utáni, szabadabb identitásválasztás alapján szerveződő globális társadalom kozmopolita előhírnökeit látták bennük. A kilencvenes években sorra jelentek meg a kozmopolitizmust, a hibriditást, a kreolizációt elméleti igénnyel, a globális társadalom meghatározó jellemzőiként leíró művek: Homi Bhabha *The Location of Culture*-je (1994), Ulf Hannerz *Cultural Complexity*-je (1992), James Clifford *Routes*-ja (1997), Arjun Appadurai *Modernity at Large*-ja (1996), illetve Daniel és Jonathan Boyarin *Diaspora*-ja. E munkák fontos referenciapontja a migráció és a diaszpóra, de szerzőiket nem annyira azok empirikus tanulmányozása, mint inkább annak módszertani és, ha úgy tetszik, ideológiai lehetőségei inspirálták.

Nemcsak a társadalomkutatás, hanem a politika is kivételesen pozitívan fordult ez idő tájt a migrációhoz. A liberális demokráciák közvéleménye nagyrészt azért rokonszenvezett a vasfüggöny mögül érkező migránsokkal, mert feltételezték, hogy azok az önkényuralom és/vagy nemzeti elnyomás elől menekülnek a liberális társadalmak toleranciája felé, és kisebbségi helyzetükből adódóan érzékenyek a politikai és kulturális pluralizmus és az emberi jogok iránt. Az 1990-es évek elején, amikor az első kínaiak megjelentek Magyarországon, voltak olyan liberális politikusok és 1956-os veteránok, akik úgy vélték, a kommunizmus üldözötteivel állnak szemben, akiknek szolidaritással tartoznak.

Migráció és nacionalizmus

Csakhamar világossá vált azonban, hogy a diaszpórák azonosítása a kozmopolitizmussal, valamiféle hibrid identitással alaptalan, legalábbis általánosságban. A jugoszláv utódállamok háborúiban kitüntetett szerepük volt a nemritkán éppen azok hatására nemzeti öntudatra ébredő, Észak-Amerikában és Nyugat-Európában élő horvát, szerb és albán migránsoknak, illetve már ott fölnőtt gyermekeiknek, Benedict Anderson kifejezésével a „távnacionalizmusnak”. Az 1989-es demokráciamozgalmat leverő, ezért szankciókkal sújtott és legitimációs krízist átélő kínai kormány egyfelől liberalizálta a kiutazás feltételeit, másfelől, részint a nyugati befektetések kiesésének pótlása, részint nemzeti elkötelezettségének bizonyítása érdekében, diaszpórapolitikai fordulatot hajtott végre. Az ötvenes évek közepétől a Kínai Kommunista Párt, amelynek pedig a délkelet-ázsiai kínai diaszpórában jelentős szimpatizánsi bázisa volt, a befogadó társadalmakba való asszimilálódást javasolta azoknak a kínaiaknak, akik nem kívántak visszatérni az anyaországba, azokra viszont, akik ez utóbbit választották, nagyrészt burzsoá osztálybesorolás és üldöztetés várt. A kilencvenes évek elején azonban a párt népfrontosztálya újból fölkarolta a külföldön élő kínaiakat, delegációkat küldött hozzájuk, látogatásra hívta őket, tanújelét adva annak, hogy ismét a nemzet részeinek tekintik őket – eleinte csak azokat, akik megőrizték kínai állampolgárságukat, majd egyre inkább azokat is, akik már vagy mindig is külföldi állampolgárok voltak. A két-éves évek a kínai diaszpóra lényeges elemévé vált annak az új, illetve rekonstruált nacionalista narratívának, amelyben a kínaiakat mint a mítikus – de ma már állami szinten is tisztelt – Sárga Császár leszármazottai, vérségi kötelék fűzi egymáshoz. Ez a narratíva persze nem egyeztethető össze azzal a másik, továbbra is érvényben lévő konstrukcióval, amely szerint a kínai nemzetet 56 egyenrangú nemzetiség alkotja, és a közösen lakott ország határai definiálják területileg.

Az állam ma mindenesetre mindkét narratívát egyszerre használja, és ebben nincs egyedül. Az orosz, görög, horvát, török, indiai, magyar, karibi nemzetfelfogás a kilencvenes évek óta hasonlóképpen alakult, azaz a területi nemzetállam kizárólagos szuverenitása ténylegesen átadta a helyét a területi (és esetlegesen többnemzetiségű), illetve a területfeletti és etnikai-vérségi

alapú nemzet dualitásának. A deterritorializált nemzetállam (megint Nina Glick Schillerék kifejezése) ugyan talán csak Magyarországon lelt alaptörvényi szintű kifejezésre, de a külhoni nemzettársak hazai politikai struktúrákba történő integrálásának különböző formái eléggé elterjedtek. A diaszpórák liberális romantizálása után tehát ismét azok nacionalista kooptációja folyik. A diaszpórában ugyan még mindig könnyebb kiszabadulni a nemzetállami identitás diktátumából, valamiféle hibrid vagy kozmopolita, esetleg nemzetfeletti vallásos identitást deklarálni, de az ehhez rendelkezésre álló nyilvános tér sok esetben szűkül, ahelyett, hogy tágulna. A nemzeti identitás Pekingben, Ankarában vagy Budapesten artikulált változatai pedig a határon túl is egyre dominánsabbak lesznek. Ezzel párhuzamosan pedig ismét erősödik az a felfogás is, amely a bevándorlókat asszimilálhatatlan, illetve a befogadó társadalom kultúrájára vagy társadalmi összetartására veszélyes idegen testekként kezeli. E nézeteket ezúttal egyes liberális gondolkodók is magukénak vallják, erősítve a kultúrák homogenitására és koherens voltára, illetve a nemzet–állam–terület természetes összetartozására vonatkozó nacionalista téziseket.

Ők egyébként úgy érvelnek, hogy egy szerintük kevésbé kozmopolita kulturális közegből tömegesen érkező migránsok elkerülhetetlenül erodálni fogják az őket befogadó liberális társadalom értékeit, amelyek sajátosan európaiak, és éppen mint ilyenek alapvetően kozmopoliták, és amelyek ekképp lehetővé tették magát a befogadást. Ám a liberális paradoxon e változatának ellenében szóló számos érv mellett, mind az európai társadalom alapvető kozmopolitizmusára, mind pedig az ezen értékek tartósságára vonatkozó feltevés igencsak megkérdőjelezhető. Ez nemcsak a német társadalom hangadó többsége által elfogadott értékek, mondjuk, 1938 és 1968 közötti változásából nyilvánvaló, de akár a magyaréból is, amelyben az államszocializmus keretei között végrehajtott ipari modernizáció a korábban domináns rendies, fajvédő szemléletet húsz év alatt marginális szerepbe száműzte – mindenféle migráció nélkül. Egyáltalán nem világos tehát, mik azok a domináns értékek, amelyeket a migránsok veszélyeztetnének. Ez az álláspont végső soron kevésbé különbözik attól a nyíltan társadalomtervező, a társadalom etnikai összetételébe aktívan beavatkozó politikától, amelyet mostanáig egyes kelet-ázsiai és arab-öbölbeli államok (pl. Szingapúr, Egyesült Arab Emírátságok) képviseltek, és

amelynek nyílt formája a II. világháború utáni Európában mostanáig elfogadhatatlan volt, jelenleg azonban az európai szélsőjobboldal egyes erői, így a magyar kormány ideológiájának része lett.

Migráció és kozmopolitizmus

A migráció tehát ma általánosságban a küldő és a fogadó oldalon is inkább a nacionalista ideológiákat erősíti. Természetesen számtalan olyan vetülete van azonban, számtalan olyan egyéni élettörténetet és élményt produkál, amely viszont a kozmopolita világfelfogást erősíti. A kilencvenes évek diaszpórairodalma e tekintetben, mint említettem, az identitásválasztás kötöttségei alól való felszabadulást emelte ki. Azóta a világ hatalmi és jövedelmi viszonyainak eltolódása nemcsak az alacsonyan képzett migránsok újabb tömegeit indította el útjukon, hanem azt is eredményezte, hogy a korábban csak a nyugati országokra jellemző magasan képzett elit-migrációk különböző formái kiterjedtek a több százmillió indiai, kínai, koreai, brazil középosztályra is. Ezek a migrációk elsősorban még mindig Nyugatra irányulnak, de ma már indiai és kínai multinacionális cégek mérnökök és menedzserek százazreit küldik Afrikába, Délkelet-Ázsiába, Latin-Amerikába, a Közel-Keletre és Kelet-Európába is. Ahogy közelebbi kapcsolatba kerülnek a számukra szokatlan életmódokkal, úgy ver lassan gyökeret egy részükben az, amit Ulf Hannerz „együttérző kozmopolitizmus”-nak nevez: a képesség nem pusztán arra, hogy értékelni tudják a számukra korábban idegen örömeket, hanem arra is, hogy mások szempontjából szemléljék a világban végbemenő folyamatokat. Hasonló a helyzet a diákmigrációval. Miközben évente még mindig diákok százazrei indulnak útnak Ázsiából Amerikába és Európába, a legnagyobb nemzetközi diákszervezet, az AIESEC által a világ szegényebb részeire közvetített diákönkéntesek között ma már a kínaiak vannak a legtöbben. Az legtöbb önkéntes úgy tér vissza Oroszország, India vagy Afrika falvaiból vagy városi szegénynegyedeiből, hogy nemcsak helyi lakosokhoz, de más országokból érkezett, így nyugati önkéntesekhez is erős érzelmi kapcsolatok fűzik, amelyek a komfortzónájukon messze kívül eső közös élmények hatására jönnek létre.

Az együttérző kozmopolitizmus a befogadó országokban is jelentkezhet, ott is, ahol a nacionalista reakciók egyébként dominálnak. Magyarországon, ahol Kínával ellentétben nem terjed sem a belföldi, sem a nemzetközi önkénteskedés divatja, úgy tűnik, a menekültek tömeges megjelenése, Giorgio Agamben kifejezésével a „puszta élettel” való szembesülés sokaknak katartikus élményt jelentett, és a humanizmus ritkán látott dimenzióját mozdította meg. A kitörő segítőkészség azt sejteti, hogy a befelé forduló, nacionalizmusra szocializált magyar társadalomban a segítségre szoruló idegen látványa – Feischmidt Margit kolléganőm kifejezésével – egy humanitárius cselekvés iránti elfojtott vágyat szólított meg.

Ez a kettősség nyomon követhető abban is, ahogy a jelenlegi európai menekültkrízist a kínai nyilvánosság fogadta. A kínai híradások nem foglalnak állást a krízis humanitárius és, mondjuk így, biztonságpolitikai interpretációi között. A közvélemény interneten olvasható reakciói viszont polarizáltak. Egy részük, a domináns nacionalista narratíváknak megfelelően, kárörvendő: úgy kell a nyugatnak, miért avatkozott be Szíriában, annál jobb Kínának. Egy másik a Kínában is egyre inkább elterjedt muzulmánellenes nézetekkel azonosul, és a migránsok internálását követeli. A menekültekkel való együttérzés talán mégis a legelterjedtebb, és ez azért is jelentős, mert Kína nem írta alá a genfi konvenciót, tehát nem ismeri el az egyetemes jogot a menedékre. A számomra legreményteljesebb megnyilvánulás egy fiatal kínai üzletemberé, aki a nemrég életre hívott befektető-bevándorló program keretében települt Magyarországra, hogy fiának egészségesebb életkörülményeket és jobb, kreatívabb, szabadabb oktatást biztosítson. (Igen!) Bár barátai közül sokan furcsállták választását, ő jól érzi magát kertes budai villájában, és buzgón tanulmányozza a magyar borokat. Ez önmagában megfelel annak a karikatúrisztikus képnek, amely a kozmopolitizmust lényegében a vagyonosok, jelen esetben a kormányok által szívesen látott elitmigránsok szórakozásának tekinti, aminek nincs sok köze a szegényebbekkel való szolidaritáshoz. Ez a fiatal üzletember azonban, ha nem is aktívan szolidáris a választott hazája által elutasított menekültekkel, azért elszomorítónak és kínosnak tartja a kormány gyakorlatát. Több Magyarországon fölnőtt fiatal kínai pedig aktívan is segítette a menekülteket.

Frank Tibor

Be- és kivándorlás a magyar történelemben¹

A magyar vándorlástudomány kiváló előzmények – Rácz István (1980), Pusztás Julianna (1982, 1991, 2000), Fejős Zoltán (1993), Tezla Albert (szerk., 1987), Tóth Pál Péter (1997, 2011) kutatásai és eredményei – ellenére nem tekinthet vissza jelentős múltra. Most, a tavaly nyári események nyomán hirtelen támadt érdeklődést magyar nyelven még nem lehet kielégíteni komoly szakmunkákkal és az ezekre épülő ismeretterjesztő művekkel, legfeljebb publicisztikával. A magyar (és részben a nemzetközi) migrációkutatást tulajdonképpen készületlenül érte a Közel- és Közép-Keletről Európába vonuló roppant, zömében mohamedán tömeg, ahogyan az európai politikát, állam- és rendvédelmet, az idegenekről való gondolkodás egészét is (Bade 2000; Husa et al. Hrsg. 2000; Bade et al. eds 2013). Noha én magam négy évtizede, itthon és külföldön egyaránt migrációkutatással és e kérdés oktatásával foglalkozom (Frank 1985, 1999: 7–190, 2015²), tudásom e roppant szakterületen értelemszerűen nem lehet teljes, és pályatársaim kiegészítésére számítok. Mégis, az alábbiakban megkockáztatok néhány olyan kérdést és állítást, amelyek továbbvihetik a migráció hazai történetének megismerését.

Geopolitika

Magyarország (a történeti Magyarország csakúgy, mint a trianoni) geopolitikai helyzetéből adódóan mindig is Kelet és Nyugat, Észak és Dél közötti átvonulási térség, az idegen hódítás kínáló terepe volt (és

¹ Ez az írás a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontja Kisebbségkutató Intézetének 2015. november 16-17-én rendezett, „Globális migrációs folyamatok és Magyarország – Kihívások és válaszok” című konferenciáján elhangzott plenáris megnyitó előadás szerkesztett változata.

részen maradt is). A magyarság ősei nomád életformát élő, állataik számára folyamatosan élelmet kereső, azok nyomában vonuló népcsoportok voltak (Deér [1938]: 5–34; Györffy 1993: 3; Györffy 1977: 39; Kristó 1998: 11; Kristó 2002: 71). A „honfoglalás” vélhetően nem a végleges haza felismerése volt, sokkal inkább utólagos, kegyes, történetpolitikai és történetírói magyarázata annak a ténynek, hogy a Kárpát-medencébe érkezvén lezárult előttük a további vonuláshoz szükséges tér. E területen máig is jórészt találgatásokra, feltevésekre, elképzelésekre, vitákra vagyunk utalva. Annyi bizonyos, hogy germán és itáliai vidékeken már megszerveződött, a katolicizmus erejével felépített államszerű képződmények léteztek, amelyek megállították a magyar nyomulást, letelepedésre és a kereszténység felvételére szorították a magyarok őseit. Máig gondolatébresztő Deér József víziója „nomád kultúrkör” és „keresztény Európa” szembenállásáról (1938: 5–34). A honfoglaló magyarok tettek ugyan kísérleteket a további migrációra, de „a ’kalandozások’-at ma inkább a korabeli magyar (és viking, muszlim) gazdaság részeként szokás értékelni, melynek lényege az lehetett, hogy a kíváncsi, de rendelkezésre nem álló javakat beszerezzék. Nagyjából úgy, ahogy a vikingek tették, ha lehetett, raboltak, ha nem, akkor kereskedtek.”²

Nem sorolnám a „migráció” kérdéskörébe, hogy a következő évszázadokban sorban érkeztek az átvonulni próbálkozó idegen seregek, ahogyan a 13. századi tatárjárás, a 15–17. századi oszmán-török támadások, a 17–19. századi Habsburg hatalomátvételi törekvések, a 20. századi náci-német illetve szovjet-orosz be- és átvonulások példája ezt jól tükrözte. Ezekben az esetekben klasszikus hódítási kísérletekről van szó: nem a településterület megváltoztatásáról, hanem a változatlan településterületen kialakult hatalom kiterjesztéséről.³ Az évszázadok során folyamatosan növekvő oszmán birodalom a késői középkortól a korai újkorig térfoglaló szerepet játszott a mediterrán térség egészében, és attól éppúgy Keletre, mint ahogyan Északra is. A törököket nagy valószínűség szerint inkább érdekelte Bécs, „a Nyugat kapuja”, mint

² Megköszönöm Zsoldos Attila akadémikus itt idézett, szellemes szakvéleményét, melyet cikkem első változatát kommentálta.

³ Ld. Az előző jegyzetet.

Buda: utóbbit a mohácsi vész után 15 évig meg sem kísérelték elfoglalni, miközben három évvel a magyar tragédia után már Bécset ostromolták. Az oszmán birodalom haldoklása és az I. világháború végével bekövetkező szétesése, majd a megszüntetését szabályozó, jelentős részben rossz békék gigantikus rendetlenséget hagytak maguk mögött mindenhol, ahová e birodalom elnyúlt, a Közel-Kelet térségében éppen úgy, mint a Balkán-félszigeten. A ma észlelhető migrációk jelentős mértékben az oszmán hódítások leszármazottai, akár kiindulópontjaik jó részét (Szíriát, Irakot), akár érkezési vonalaikat (Törökország, Görögország, Macedónia, Szerbia és részben hazánk is) tekintjük.

Befogadó és kirekesztő hagyományok

A magyarországi, mondhatjuk talán: a magyar tradíciónak nem csak az ellenséges hódítók rendszeres megjelenése képezi részét. Az ország, a nemzet kezdettől fogva a történelem századain át egészen a 20. századig rendszeresen be is fogadott „idegeneket”. Azt is ki kell mondanunk, hogy a mai magyar népesség meglehetősen vegyes: kevesen mondhatják el magukról, hogy őseik Árpád vezérrel, Vereckénél lépték át az akkor még nem is létező határt. Egy 2015 nyarán közölt cikkemben (Frank 2015: 8–9) röviden sorra vettem a II. Géza magyar király által Erdélybe betelepített szászok, a tatárjárás után megjelent szlovák, lengyel és orosz lakosok, a 15. század végi pusztásodás miatt meghívott horvát telepeselek, illetve pravoszláv szerbek, a 16–17. századi Habsburg uralkodók által koncepciózusan betelepített németek („svábok”), és a döntően I. Ferenc József uralkodása alatt befogadott zsidók történetét.

Ami a Habsburg betelepítések kérdését illeti, Tóth Pál Péter szerint „a lakosság etnikai összetételének a magyarság kárára ekkor bekövetkezett radikális átalakulása végérvényesen meghatározta az ország magyar és nem magyar népeinek egymáshoz viszonyított arányát, térbeli megoszlását s ezekkel együtt a magyar nyelvközösséghez tartozók Kárpát-medencei jövőjét és a történeti Magyarország sorsát.” (Tóth Pál Péter 2016) Tóth feleleveníti Szabó István idevágó kérdéseit 1941-ből: vajon e nagy népmozgás sodrában milyen magatartást

tanúsított a magyarság, az idegen tömegek térfoglalása milyen helyet töltött be az egykori köztudatban, s mi volt a magyarok idegenekkel szembeni magatartásának indítéka. Szabó István világossá tette, hogy az első megmozdulások a kialakult helyzettel szemben a magyar nyelv védelme érdekében a 18. század végén bontakoztak ki. [A magyar nyelvért (ruháért, táncért) kibontakozott mozgalom tudatosította a magyar elitben, hogy a magyarok létszámának növelése és meghatározó szerepének biztosítása érdekében az ország idegen nyelvű lakosságát asszimilálni kellene. (Szabó István 1941: 121–199; Tóth Pál Péter 2016).

A befogadó hagyományt maga államalapító nagy királyunk, Szent István teremtette meg, akinek politikai testamentuma, „Intelmei” szerint „az egynyelvű és egyszokású ország törekeny és gyenge”. Ezt a tételt Balogh József, a korszak mára elfeledett, kiváló kutatója egyenesen Salustiusig vitte vissza, akinek nyomán „a Róma-eszme és a császár-eszme a X. és XI. század fordulóján” új életre kelt, „tehát éppen olyan időpontban [...], mikor [...] a megdermedt középkori formákba ismét, az átmenet rövid éveire, élet költözik”. Nehéz nem kihallani a politizáló (és a náciizmus hazai térnyerését aggódva figyelő) Balogh hangját a tudományos értekezésből is, ahol így érvel: „A népi sokféleség, mint államalkotó és államfenntartó erő a római császárkor megingathatatlan tétele, amelyet a középkor annál szívesebben tesz a magáévá, mert Nagy Károly birodalmában ismét hatóerőnek érezte”. Innen közvetlen már a kapcsolat Balogh végkövetkeztetéséhez: „[J]övevények’ erényeinek, tudásának és munkájának köszöni tehát Róma és az újkeresztény Magyarország is hatalmát és gyarapodását” (Balogh 1938/2: 239, 241, 263; ld. még Balogh 1927/a: 89–95, Balogh 1927/b: 1–10, Balogh 1930: 129–164; 1931: 39–51 és 106–114, Balogh 1932: 152–168).

Ez a befogadó filozófia sok alkalommal és sok forrásból kapott támadást, keltett ellenállást azoktól, akik – különösen a 19. század elejétől – nemzetállamban kezdtek gondolkodni, s ehhez egy mindig is egységes magyar nemzet ábrándját vetítették (vissza) honfitársaik elé, majd igyekeztek azt ráerőltetni a valóságra is. A magyar tudat korábban *hungarus* tudat volt, amit fokról fokra, a reformkortól kezdve egyre erőteljesebben szorított ki a „Hazám, hazám, te mindenem” – Katona József-

től és Erkel Ferenctől ránk hagyományozott – világképe, ami egyébként egyidejűleg meghódította Európa legtöbb országát. Ekkor írja Verdi a *Nabucco* szabadságkórusát voltaképpen az itáliai egyesülés himnusként, Smetana a *Hazám* (*Ma vlast*) című szimfonikus költeményét a cseh táj szépségeiről, Wagner a germán mitológiára épített, az egységes Németország eszméjét szolgáló német tetralógiáját, hogy csak néhány példát idézzek. Ez a század a nemzetek megteremtésének és honvédelmi harcként ábrázolt térfoglaló folyamatainak, és az egyre merevebb és agresszívebb nacionalista ideológiák születésének időszaka, amely mintegy megágyazott az „idegenek” későbbi gyűlöletének és kitaszításának. Az „Itt élned, halnod kell” nem csak az anyaföld rögeihez igyekezett kötni a magyar lakosságot, de egyszersmind együtt járt a nemzetiségek lenézésével, megvetésével is, a „rácok”, a „mócok”, a „tótok”, a „svábok”, a zsidók sokszor erőszakos elmagyarosítási igyekezetével. Hozzá kell tennünk, hogy e népcsoportok egy része nem erőszak hatására, hanem saját döntése alapján vált magyarrá.

Migrációk a történeti Magyarországról: munkavállalók és politikai menekültek

Magyarországot a 19. század közepétől kezdve gazdasági munkavállalók tömegei és politikai vagy felekezeti üldözöttek népes csoportjai hagyták el. Az első jelentős csapat a Kossuth-emigráció volt, mintegy hét-ezerre becsült menekülőjével, folytatva az 1880 és 1914 közötti évtizedek döntően írástudatlan, szegényparaszti munkavállalóival, az 1918–19 utáni évek politikai és felekezeti kivándorlóival, az 1944 és 1949 közötti, különféle színezetű, ugyancsak politikai és vallási okokból távozókkal, az 1956-os kétszázazres emigrációs hullámmal, és a máig tartó, döntően jobb megélhetést kereső tömegek áttelepülésével – az országot véglegesen elhagyók számát összesen két, két és fél milliós tömegre tehetjük. Egyedül a 19. század végén kezdődő „nagy” kivándorlás (helyesebben szólva munkakeresés) mintegy másfél millió embert, tulajdonképpen – történetileg jóval később és másutt keletkezett fogalommal – *Gastarbeitert* lökött ki az Egyesült Államokba, jelentős részben a történeti

Magyarország etnikai kisebbségei közül – így például egyes kutatók szerint 700 000 (Glettler 17–18; Frank 1996: 415), mások szerint kevesebb: mintegy félmillió körüli, vagy éppen 600 000 fölötti) szlovákokat, illetve felvidéki magyart vagy „magyart”, az akkor 2,8 millióra becsült szlovák össznépesség egynegyedét vagy minimum egyötödét (vö. Puskás 1982: 70–75, 441–456; Puskás 2000: 25; Tóth Pál Péter 2011: 73, Granatir Alexander). A pontos számok megadása úgyszólván lehetetlen, tekintettel a hajókon érkezők pontatlan adatközlésére, a hajólisták tévesztéseire, s a nemzetiségek (különösen éppen az adott időszakban történő) magyar asszimilációjának tudati következményeire.

Az akkori kivándorlás etnikai értelemben igazából nem vagy csak részben volt „magyar”, sokkal inkább magyarországi, közöttük sok horvát, román, szerb, rutén, sváb elvándorlóval. A felekezeti megoszlás tarka képet mutatott. Az I. világháború előtti mintegy három és fél évtizedben 2000 (!), egyenként egy-két ezer főt is szállítani képes tengerjáró hajó tért-fordult Fiume, Trieszt, Bréma, Bremerhaven, Hamburg, Cherbourg, Southampton kikötői és a New York öblében elhelyezkedő Ellis Island kicsiny bevándorlási szigete között (Jones 1960: 184–187, Dinnerstein and Reimers 1988³: 16). Voltak esztendőik – ilyen volt 1904, 1907, 1910, 1913 –, amikor 200 000 vagy annál is több ember hagyta el Magyarországot Amerika kedvéért. Ezt a döntően pénzkereső útra vállalkozó tömeget, amely százmillióssá összegeket küldött vagy hozott haza Amerikából, az amerikaiak állandó tiltakozása közepette (Frank, közli J. Győri 2012), meglehetősen alaposan regisztrálták a hajólisták, amelyeken minden utas fejenként nem egész 30 adatát rögzítették. E jegyzékek képezik annak a hatalmas adatbázisnak az alapját, amelyet az Ellis Island-i bevándorlási múzeum és kutatóközpont hozott létre (New York Passenger Arrival Lists [Ellis Island]).⁴ Az adatok egy része sajnos nem összemérhető, hiszen a rengeteg angolul nem tudó, tolmácsok raja

⁴ Az Ellis Island-i adatbázishoz az 1994–97 közötti időszakban Ira A. Glazier és a philadelphiai Balch Institute for Ethnic Studies felkérésére, Puskás Juliannával együtt munkacsoportot hoztunk létre, amely a magyarországi kivándorlókat (is) szállító tengerjáró hajók utaslistáin szereplő, mintegy 30 000 utas egyenként 27–29 adatát dolgozta fel, a Központi Statisztikai Hivatal tudományos munkatársainak szakszerű segítségével. Ez a kivándorolt összlétszámnak legfeljebb 1/50-ed része, akkor ennyire volt lehetőségünk.

által megérteni próbált adatközlő igen sok megbízhatatlan információt hagyott hátra, valószínűleg gyakran szándékosan is. Mindezzel együtt tény viszont, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia – és vele Magyarország – benne van a világ tíz, akkori legtöbb amerikai munkavállalót adó országa között (Kraut 1982, 20–21).

1921-től kezdve az Egyesült Államok erőteljesen korlátozta a legtöbb európai bevándorlását a Párizs környéki békék által létrehozott új nemzetállamokból. Az ún. kvóta-törvények (1921, 1924, 1929) igyekeztek távol tartani a „rossz”, azaz kelet-közép- és dél-európai, valamint az orosz és a zsidó bevándorlókat, így a magyarokat (és a távol-keletieket) is. Az e törvények által beengedhetők számát az adott etnikum korábbi jelenlétének arányában szabták meg, 1921-ben az 1910-es amerikai népszámlálás, 1924-ben az 1890-es népszámlálás etnikai adatainak rendkívül visszanyesett százalékában határozva meg a bevándorlási kvótát (Archdeacon 1983: 143–172; Reimers 1998; Frank 1999: 7–190). Ez – éppen akkor, amikor a magyarországi népesség egész különösen nagy veszteségeket szenvedett el Trianonnál – évtizedeken át működő társadalmi szeleptől fosztotta meg az országot, amelynek az 1924. évi kvótatörvény végül évenként 473 (!) magyarországi bevándorlót engedélyezett. A szinte parttalan kivándorlás utáni ultraradikális amerikai korlátozó intézkedések a magyar társadalomtól egy hosszú időn át megszokottá vált megélhetési és társadalmi mobilitási formát vontak meg, és hozzájárultak a 20-as és 30-as évek magyarországi társadalmi feszültségeihez, rasszizmusához, nyomorához. A kivándorlók ekkoriban inkább a német Közép-Európa felé vették vándorútjukat, különösen azok, akiknek egyetemi továbbtanulását a *numerus clausus* törvény (1920:XXV) veszélyeztette vagy egyenesen lehetetlenné tette.

Nem árt felidézni, hogy – akár szerettük őket, akár nem – megdöbbentően sok történelmi alakunk, a nemzeti történelemben jelentős szerepet játszó politikusunk (II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, gróf Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós, Kállay Miklós, gróf Bethlen István, Nagy Ferenc, Rákosi Mátyás, Kéthly Anna) száműzetésben halt

Ezek az adatok belekerültek a Ellis Island-i bevándorlási adatbázisba, amely ma már mindenki számára *online* hozzáférést biztosít.

meg, illetve erőszakos véget ért (gróf Tisza István, Imrédy Béla, Szálasi Ferenc, Nagy Imre), vagy önkezével vetett véget életének (gróf Széchenyi István, gróf Teleki László, gróf Teleki Pál).

Az 1945 utáni időszak kivándorlási hullámai jól ismertek, elég ha Borbándi Gyula és Tóth Pál Péter idevágó munkáira gondolunk (Borbándi 1985, 1996; Tóth Pál Péter 1997). E korszakról egy tavalyi cikkemben az alábbi rövid összefoglalást adtam: „1944 és 1949 között hullámokban menekültek el Magyarországról előbb a szélsőjobboldal, majd a liberális baloldal és a konzervatív polgárság képviselői. Másként fogalmazva: a magyar középosztály jelentős része. Mindegyik hullám képviselői azt gondolták, hogy az ő távozásukra került sor a legutolsó, morálisan még igazolható pillanatban. Ez a döntően politikai természetű menekülthullám jelezte a hidegháború csapásszerű hatását az ország életére. Voltak az ekkor távozottak között is igen jelentős tudósok, mint például a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert és a majd emigrációja során e díjjal kitüntetett Békésy György.

Közben megindult a visszatelepülés is. Bartók Béla nagyon vágyott hazatérését halála (1945) akadályozta meg, az öreg és beteg Ignó, a *Nyugat* egykori főszerkesztője visszatért. Hazatértek a '19 utáni moszkvai emigráció életben maradt tagjai is, és a politikusok, élükön Rákosi Mátyással átvették a hatalmat. Az ekkor vagy kevéssel ezután visszatértek között is voltak jelentős tudósok, mint Jánossy Lajos, Korach Mór vagy Lukács György, írók, mint Balázs Béla és Gábor Andor, jóval később Lengyel József.

A tragédiát az 1956-os forradalom leverése utáni menekültáradat tetézte be.

Ahhoz képest, hogy a Rákosi-korszakban a (Churchill szerint 'Szczecintől [...] Triesztig' húzódó) vasfüggöny hermetikusan bezárta az országot, s hogy egyes években szinte csak a futballisták és a művészek távozhattak (1954-ben mindösszesen 2500-an), az 1956-os forradalom után mintegy 200 000 magyar menekült el – nagyrészt a fiatal generációkból. 40 000-et közülük az Egyesült Államok fogadott be, másik 40 000-et Kanada. A többiek jelentős része Ausztriában maradt, és/vagy előbb-utóbb hazajöttek vagy szétszóródtak. E nagy tömeg távozása válasz volt a sztálinizmus magyarországi rémuralmára, a Rákosi-rendszer elviselhetetlen

elnyomására, a vasfüggönyre. Az 56-osok nemzedékének azzal a szörnyű dilemmával kellett szembenéznie, hogy várhatóan soha többé nem tudnak visszatérni hazájukba, soha nem láthatják szeretteiket. Az ország megismerkedett a disszidálás és a disszidens fogalmával. A távozók egy másik, virtuális Magyarország irányába mentek el, magyar életük Münchenben, Londonban, Párizsban, New Yorkban, Tel-Avivban folytatódott, egymás között, kis magyar közösségekben, kis magyar folyóiratokban, kis magyar egyházakban, a hazatérés reményével és reménytelenségével. Márai szép szavait parafrázálva a költő már nem „egy család nyelvén dalolt” (*Halotti beszéd*, 1951). Már-már ünnepi, bőkeblű '56 utáni fogadtatása ellenére a nyugati magyar emigráció a magyar történelem egyik tragikus zsákutcája, záránya, amelynek kevés tagja érthette meg a rendszerváltás nem várt diadalát.” (Frank 2015)

A rendszerváltás utáni migrációs folyamatok részletes és maig tanulságos elemzését adta többek között Tóth Judit (1994), Tóth Pál Péter (1997), Sik Endre (2012, illetve e saját szerkesztett kötetében Sik több kitűnő tanulmánya).

Kommunikációs modernizáció és a vándorlás forradalma

E mostani, történeti keretben nem törekedtem kortársi folyamatok értékelésére, csupán néhány megjegyzést tennék. A 19. és 20. század (nem is szólva most a 21.-ről) olyan kommunikációs változásokat, olyan méretű modernizációt indított el, amely tömeges (ma már sok százmilliós, egyes források értelmezésében akár a milliárdos szintet is meghaladó) migrációt tett lehetővé. Az etnikai világtérkép átrendeződik, ennek tempója felgyorsul az utazás forradalmasodásával. Az utolsó kétszáz év terméke a gőzhajó, a gőz- majd a villanyvonat, mára a TGV nevű csodavasút, az autó, az autóbusz, a repülőgép. 130-140 éve a kivándorláson gondolkodók, az amerikai munkavállalásban bizakodók általában előreküldtek egy férfit, akitől híreket reméltek vállalkozásuk kilátásait illetően. Ezeket a híreket a ritka írástudók küldték, illetve tudták elolvasni, s a hajóposta hozta őket hetek, olykor hónapok alatt. Mára már nemhogy telegram, de telefon, rádió, televízió, video, fax, e-mail, mobil (és okos)

telefon, internet, skype segíti a vándorlókat: mindenkit meglepett vagy megdöbbenett a budapesti Keleti pályaudvar körül sodródó menekültek kezében lévő ezernyi mobiltelefon. A mai világról nem csupán lassan érkező levelek, írásos üzenetek tájékoztatnak: képi tudásunk van a Föld szinte minden szegletéről, a Google jóvoltából szinte az egész világ minden tájékán minden házat és kertet megnézhetünk. A migráns számára a vizualitás általánossá válásával először is megképződik a vágykép, a hely, ahová el szeretne jutni, különösen a filmek kiszínezett, idealizált képei alapján, így alaposan felkészülhet a nagy utazásra, ismerheti a reá váró – jó vagy rossz – körülményeket, jogszabályokat, akadályokat, felmérheti a külföld vonzását és taszítását, és mindezt összevetheti az otthoni körülményekkel. Az ún. *push* és *pull* tényezőket, azaz az otthonról kidasztó, máshol viszont éppenséggel vonzó faktorokat ma már nagy távolságból is világosan lehet látni és egybevetni.

A világ – legalábbis a világvárosok megalopoliszaiban – a monokulturalizmustól a kulturális pluralitás felé tart. Maga a tény, hogy a Földön több mint hét és negyed milliárd ember él, és ezek életkörülményei javulnak is, de romlanak is, eltömegesedéshez és helykereséshez, s így szorongáshoz, frusztrációhoz és agresszióhoz vezetnek. Az elzárkózási hajlam felerősödik, miközben az európai nemzetállamok lakossága csökkenőben van, munkateljesítményüket nagy valószínűséggel csak a bevándorlás liberalizálásával tarthatják szinten. Ez a nemzetállam erodálódásához, hosszú távon esetleg széteséséhez vezethet. A 83 milliós Németország lakosságának több mint 10 százaléka bevándorló, s azon belül is a legnagyobb arányban muszlim vallású jövevény. A nemzetállamban könnyű felkelteni az idegenek gyűlöletét, miközben milliós tömegek menekülnek a világ számos pontján felerősödő üldöztetés, életveszély, népiirtás elől. Törökök és örmények, meg kurdok, arabok és zsidók, hutuk és tuszik ölik egymást halomra, és aki tud, menekül.

Az Európai Unió 2011-ben megnyitotta a munkavállalást az országcsoport államainak polgárai számára.⁵ Ez szokatlan méretű vendégmun-

⁵ Külföldi munkavállalás az Európai Unióban <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=25&langId=hu>; Külföldi munkavállalásról, <http://europass.hu/kulfoldi-munkavallalasrol-140528105504> – mindkettő letöltve: 2016. február 12.

kástömeget vonzott el Magyarországról Németország, Ausztria, Nagy-Britannia irányába. Ez a példa is azt mutatja, hogy a migrációt – akár *push* és *pull* tényezőknek tudjuk be, akár a mindenkori perifériákról a mindenkori centrumok felé történő mozgásként írjuk le ezeket – a leggyakrabban külső tényezők befolyásolják: más országok jogszabályainak módosulása, idegen államok lakosságának demográfiai hullámai, más vidékek klimatikus változásai. A magyarországi migráció, a folyamatosnak tekinthető ki- és bevándorlás nem elszigetelt jelenség, nemzetközileg igen sok helyen megfigyelhető. Magyarország valószínűleg továbbra is ki van és ki is lesz téve a helyzetéből, történelmi sorsából, gazdasági teljesítőképességének színvonalából adódó el- és bevándorlás egymást egyen- és ellensúlyozó, de közben egyre nagyobb félelmet keltő hullámozásának.

A mostani, népvándorlásszerű mozgás megítélésével a történésznek várnia kell. Nem állnak (s kérdés, hogy valaha is állanak-e majd) rendelkezésünkre primer források, levéltári dokumentumok. Ma még lehetetlen eldönteni, hogy a Közel- és Közép-Kelet felől érkező nagy migrációs hullámban tisztán menekülttömeget lássunk, vagy van-e ebben egy több mint erőszakos térfoglalási igyekezet is. A problémát csak bonyolultabbá teszi, hogy az Európába áramló milliós tömeg hajtóereje nem csupán a szíriai, iraki, s az Iszlám Állam vandál hódítási igyekezete által sújtott más övezetek polgárháborús, katonai pusztítása, de ez immár egyre fokozódó méretekben kiegészül a klímaváltozás és az éhezés globális, migrációt kikényszerítő hatásával is.

Irodalom

- Archdeacon, Thomas J.: *Becoming American. An Ethnic History* (New York: The Free Press, 1983).
- Bade, Klaus J.: *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (München: C. H. Beck, 2000).
- Bade, Klaus J. et al., eds: *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe. From the 17th Century to the Present* (Cambridge University Press, 2013).
- Balogh József: Szent István és a „Róma-eszme”. *Budapesti Szemle*, 1927/a. 207. köt. 599. sz. 89–95.
- Balogh József: „Nemzet” s „nemzetköziség” Szent István Intelmeiben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, XXXVII. 1927/b. 1–10.

- Balogh József: Szent István politikai testamentuma. *Minerva*, IX. évf. 1930. (4–7. sz.) 129–164.; X. évf. 1931. (1–4. sz.) 39–51.; X. évf. 1931. (5–10. sz.) 106–114.
- Balogh József: A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere. *Századok*, LXVI. évf. 1932. április–június 4–6. sz. 152–168.
- Balogh József: Szent István „Intelmei”-nek forrásai. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1938).
- Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985* (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985).
- Borbándi Gyula: *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995* (Basel–Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1996).
- Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1938]).
- Dinnerstein, Leonard and David M. Reimers: *Ethnic Americans. A History of Immigration* (3rd ed., New York: HarperCollins, 1988).
- Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940* (Budapest: Közép-Európa Intézet, 1993).
- Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985).
- Frank, Tibor: From Austria-Hungary to the United States: National Minorities and Emigration 1880–1914. *Nationalities Papers*, Vol. 24, No. 3, September 1996, 409–423.
- Frank Tibor: *Ethnicity, Propaganda, Myth-Making. Studies on Hungarian Connections to Britain and America 1848–1945* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999).
- Frank Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest–Berlin–New York 1919–1945* (Budapest: Gondolat, 2012, 2015²).
- Frank Tibor: Népvándorlás. *Élet és Irodalom*, 2015. július 3. 8–9. Angolul: *Hungarian Review*, Part I: Vol. VII, January 2016, 20–26; Part II: Vol. VII, March 2016, 22–28.
- Glettler, Monika: *Pittsburgh–Wien–Budapest. Programm und Praxis der Nationalitätenpolitik bei der Auswanderung der ungarischen Slowaken nach Amerika um 1900* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980).
- Granatir Alexander, June: *Slovak americans*. <http://www.everyculture.com/multi/Pa-Sp/Slovak-Americans.html> – Letöltve: 2016. február 28.
- Györffy György: *István király és műve* (Budapest: Gondolat, 1977).
- Györffy György: *Kronikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok* (Budapest: Balassi Kiadó, 1993).
- Husa, Karl, Christoph Parnreiter, Irene Stacher (Hrsg.): *Internationale Migration. Die globale Herausforderung des 21. Jahrhunderts?* (Frankfurt a. M.: Brandes & Apsel; Wien: Südwind, 2000).
- J. Győri László interjúja Frank Tiborral: *Kivándorlások. Élet és Irodalom*, 2012. augusztus 17.
- Jones, Maldwyn Allen: *American Immigration* (Chicago–London: The University of Chicago Press, 1960).
- Kraut, Alan M.: *The Huddled Masses. The Immigrant in American Society, 1880–1921* (Arlington Heights, IL: Harlan Davidson, 1982).
- Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301* (Budapest: Osiris, 1998).

- Kristó Gyula: *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002).
- New York Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892–1924. Database. *FamilySearch*. <http://FamilySearch.org> : accessed 2016. Citing NARA microfilm publication T715 and M237. (Washington, D.C.: National Archives and Records Administration, d. n.).
- Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982).
- Puskás Julianna: Migráció Kelet-Közép-Európában a 19. és 20. században, *Regio – Kisebbségtudományi Szemle* 2 (1991), 4. sz. 22–48.
- Puskás, Julianna: *Ties That Bind, Ties That Divide. One Hundred Years of Hungarian Experience in the United States* (New York–London: Holmes & Meier, 2000).
- Rácz István: *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980).
- Reimers, David M.: *Unwelcome Strangers. American Identity and the Turn Against Immigration* (New York: Columbia University Press, 1998).
- Sik Endre: Adalékok a menekültek, a menekülés és a menekültügyi rendszer születésének szociológiai jellemzőihez – Magyarország, 1988–1991. In: Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája 2*. E-tankönyv (Budapest: TáTK, 2012).
- Tezla Albert, szerk.: *„Valahol túl, meseországban...” Az amerikai magyarok 1895–1920* (Budapest: Európa, 1987), I-II. kötet.
- Tóth Judit: Menekültügy Magyarországon. In uő: *Menedékjog – kérdőjelekkel*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1994, 69–86.
- Tóth Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994)*. (Budapest: Püski Könyvkiadó, 1997).
- Tóth Pál Péter: *Népességfejlődés és magyarság* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2011).
- Tóth Pál Péter: Népesedési viszonyok. In: Tolcsvai Nagy Gábor, szerk.: *A magyar nyelv-közösség* (kéziratban) 2016

Tóth Pál Péter

Vándorlás (migráció) – népességcsökkenés?

A népesség nagyságát, kor szerinti összetételét és egyéb demográfiai meghatározottságát a születések és a halálozások különbözete, valamint a belföldi és a külföldi vándorlások egyenlegéből adódó népességszám-növekedés vagy -csökkenés együtt, együttesen határozza meg.¹ Abban az esetben, ha évente többen születnek, mint ahányan meghalnak, és amennyiben a vándorlási egyenleg pozitív, növekvő számú és fiatal korstruktúrájú népesség demográfiai folyamataival állunk szemben.

Jelen munkámban, a fentiekkel összefüggésben elsősorban az 1980-at követő hazai népesedési folyamatokkal és azok keretében a nemzetközi vándorlás népességpótló szerepével kívánok foglalkozni. Egyben arra keresem a választ, hogy az egymást feltételező, kiegészítő, egymásba fonódó demográfiai folyamatok (születés-halálozás-vándorlás) hogyan alakították a Kárpát-medencei magyarság népi erejét.

A demográfiai folyamatok alakulásában kitüntetett szerepe van a születések évenkénti számának. Ennek alátámasztásul – anélkül, hogy bármiféle tudományos magyarázatokba bonyolódnék – elégséges Illyés Gyula egyik gondolatát idéznem:

„Amelyik ország évenként több embert tesz sírba, mint bölcsőbe, az nem takarít a jövőre: föleszi a készet. Végül teljes önmagát.”²

Ahhoz tehát, hogy a népesség száma ne fogyjon, kor szerinti összetétele pedig ne torzuljon, a születések számának oly mértékben kell meghaladnia a halálozásokét, hogy az az elvándorlás okozta esetleges népességhiányt is pótolni tudja.

De mi van akkor, ha ennek az ellenkezője következik be: vagyis miért jelent gondot a fogyó népesség?

Megítélésem szerint mindenekelőtt azért, mert a munkaképes korúak száma, műveltsége, szakmai tudása dönti el, hogy a nemzeti sorskérdésekre képesek vagyunk-e adekvát választ adni, és annak alapján cselekedni. A népesség előregedésével ugyanis csökken az újírtani kész fiatalok aránya, s megerősödik a megszokottakhoz való ragaszkodás, a rövidebb perspektívában gondolkodás. A népesség számának megőrzése, illetve a megnövekedett számú népesség létfeltételeinek, műveltségének teljesebbé tétele olyan érték, amely a társadalom legfontosabb stratégiai célkitűzései közé kell hogy tartozzon. A népesség fogyása nemcsak a lakosság gyengülő életkedvét, jövőbe vetett hitének hiányát tükrözi, hanem valami alapvetően megbomlott ott, ahol ez bekövetkezik. Különben is, meddig tartható az, hogy miközben az ember által létrehozott javakat, az épített környezetet értéknek tartjuk, megfélemlünk arról az értékről, amelyet mindezek létrehozója, az ember jelent? Nem is beszélve arról, hogy a fogyás az adott földrajzi egység, terület népességmegtartó erejének hiányáról is „árulkodik”.

A népesség nagyságát tehát a születések és a halálozások különbözete, valamint a vándorlások egyenlege együtt, közösen határozza meg. A migrációról – a nemzetközi vándorlás népességszámot növelő, vagy csökkentő szerepéről – azonban abban az esetben sem feledkezhetünk meg, ha többen születnek, mint meghalnak. Nem, mert a migráció (a vándorlás) mint spontán és természetes folyamat az ember létével, mindennapi élettevékenységével együtt jár, s attól el nem választható. Emellett a migránsok és a honos népesség interakciója – történetileg strukturált integráció részeként – hatással van a népesedési és demográfiai változásokra. A vándorlás mértéke azonban nemcsak a népesség lélekszámát, kor, nem, foglalkozás, vallás és iskolai végzettség szerinti tagolódását befolyásolja, hanem szerepe a társadalmi, a gazdasági, a kulturális, a politikai stb. élet különböző területein is kimutatható. A nemzetközi vándorlás spontán jellegétől függetlenül – az egyéni motivációkkal összhangban – szoros összefüggésben van a befogadó és a kibocsátó ország társadalmi-politikai helyzetével, gazdaságának állapotával, népességének lelki kondíciójával. Hogy e természetes folyamat eredményeként egyénileg vagy csoportosan indulnak-e útra az emberek, számos, egymással is szoros összefüggésben lévő ok eredőjeként lehet értelmezni,

¹ Belső vándorlás népességszám alakulásában játszott szerepével kapcsolatban lásd: Tóth Pál Péter: *A népesség nagysága és területi megoszlása. Belügyi Szemle*. 2001. 7–8. 56–71. o.

² Illyés Gyula: *Egy körkérdés tanulsága*. In: *Illyés Gyula összegyűjtött versei* II. kötet 388. o.

amelyben spontán és tudatos elemek erősítik, vagy gyengítik egymást. A természetes folyamatként megnyilvánuló migráció mellett a különböző katasztrófák, agresszív, háborús cselekmények pedig potenciálisan igen rövid idő alatt jelentős tömegek menekülését idézik, idézhetik elő.³ Ennek ellenére a fenyegetettség bármilyen formája (a teljesen szélsőséges esetektől eltekintve) csak abban az esetben vezet jelentős mértékű nemzetközi vándorláshoz, meneküléshez, ha az embereknek van hová menniük.

A „magyar” népességfejlődés kezdeti szakaszában, a többitől elkülönült csoport létrejöttében, létszámának gyarapodásában a *vándorlás* meghatározó szerepet játszott. Az útnak indulást, annak irányát, a vándorlók számát az adott közösség megmaradásának, megélhetésének kényszere, a megismerés szükséglete, hódító vágya, illetve a katasztrófák miatti menekülése határozta meg. Néppé formálódásához azonban még arra is szükség volt, hogy a keverék „népelemekből” álló csoport termékenysége nagyobb arányúvá váljon az újabb vándorlók csoportba kerülésénél, hogy a számbeli gyarapodást a már együtt élők természetes szaporodása, és ne az idegenek csoportba kerülése határozza meg. Ez volt az a fordulópont, amelytől a vándorlásnak a népesség létszámát, a demográfiai folyamatokat alakító szerepe megváltozott, és a népességfejlődés pótlólagos, kiegészítő elemévé vált.

A magyarok megjelenése is vándorlási folyamatokhoz, az egymás mellett élő, egymás mellé sodródó népek részeinek ötvöződéséhez, egyesüléséhez, egybeolvadásához köthető.⁴ Nem felejtendő el, hogy a Kárpát-medencébe érkezésig a magyar is jellegzetesen vándorló nép volt. Menekültként érkezett, a vándorlással, a meneküléssel, az idegenek befogadásával kapcsolatos tapasztalatai a honfoglalást, az államalapítást követő évszázadokban nemcsak hogy nem szakadtak meg, hanem

³ A vándorlás nem természetes, azzal semmiféle azonosságot nem mutató formája a menekülés, a kényszer- vagy a kikényszerített vándorlás, éppen ezért a menekült befogadása, emberi jogainak tiszteletben tartása, oltalmazása az ember humanitárius kötelessége.

⁴ László Gyula: *Árpád népe*. Helikon, Budapest, 2005, 28. o. Elgondolkodtató László Gyula azon megállapítása, amely szerint: „Akárhogyan is magyarázzuk a forrásokat, egy bizonyos: a szövetséget nem egy nép hét törzse, hanem hét rokon, csatlakozott, szövetséges törzs vagy néprész kötötte.” Uo., 36. o.

tovább gyarapodtak. A magyarok néppé válásának időpontja – Hóman Bálint megállapítását elfogadva – a 9. század második felére tehető, amikor szoros etnikai egységbe forrva, létszámgyarapodásukat már döntően saját termékenyséjük határozta meg.⁵

A honfoglalást követően mindez „csak” annyiban módosult, hogy a magyarság lélekszámának növekedését saját termékenysége mellett már nemcsak a vele együtt élő más népek asszimilálódó tagjainak és utódainak termékenysége egészítette ki, hanem a szerves népességfejlődés keretei között a Kárpát-medencében „talált”, itt élő népek magyarokhoz asszimilálódott tagjai és utódaik, illetve az országba hívott, befogadott, letelepített idegenek és utódaik közül azok, akik az együttélés során szintén magyarrá váltak.⁶ A Magyar Királyságban ez volt az a pótlólagos migrációs „forrás”, amely a hozzájárult ahhoz, hogy a magyarok évezreden keresztül természetes szaporodásukat meghaladó mértékben gyarapodjanak, s melynek „segítségével” 1918-ig úrrá tudtak lenni a demográfiai katasztrófák okozta népességveszteségeiken.⁷

A szerves népességfejlődés által meghatározott hazai demográfiai folyamatokat az I. világháborút lezáró békeszerződés Magyar Királyságra vonatkozó rendelkezései keresztbemetszették. A békeszerződés, amely a népesség számának és lakóterületének nagymértékű, radikális, előzmény nélküli és igen rövid idő alatt bekövetkezett csökkenését

⁵ Hóman Bálint–Szekfű Gyula (szerk.): *Magyar történet*, I. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935. 90. o.

⁶ *Szerves népességfejlődésről* akkor beszélünk, ha a népesség lélekszám-növekedését a saját nép természetes szaporodása, az ugyanazon a területen élő más nép(ek) és leszármazottainak, valamint a bevándorlóknak és leszármazottaiknak adott néphez asszimilálódott tagjainak termékenysége együttesen biztosítja.

⁷ *Demográfiai katasztrófáról* akkor beszélünk, ha 1./ a népesség lélekszámának jelentős mértékű csökkenése, ezen belül az addig többséget alkotó nép össznépességen belüli arányának jelentős mértékű visszaesése miatt a népesség szerkezete és etnikai összetétele drasztikusan átalakul; 2./ a legnagyobb veszteséget elszenvedett (többségi) nép asszimilációs hatása lelassul, miközben a más etnikumúakhoz való asszimilálódása felgyorsul; 3./ a népességfogyás következtében a népesség területi elhelyezkedése, megoszlása átalakul; 4./ a népességihiány népesedési vákuumot hoz létre, mely lehetővé teszi, hogy a hiányzó népesség helyét idegen népelemek kitöltsék, vagy idegen népelemekkel töltsék ki; 5./ az elszenvedett népességvesztés pótlásához emberöltők nyugodt körülmények között zajló népességfejlődése szükséges.

idézte elő, mindent véglegesen átrendezett. Hatására – a népesség számának, etnikai összetételének, területi elhelyezkedésének mesterséges átalakításával – a magyar népességfejlődés új korszaka kezdődött, melynek első közel száz évét már magunk mögött tudjuk. A változás egyik leg súlyosabb hozadéka a Kárpát-medencei magyarság „szét darabolása” volt. Ez nemcsak azt jelentette, hogy a 18 602 360 főt számláló korábbi népességből Magyarországnak 7 155 973 fő jutott, hanem azt is, hogy 3 421 003 magát magyarnak valló személy, a magyar anyanyelvűek több mint egyharmada kívül rekedt az újrarendezett magyar határokon.⁸

Az ország feldarabolásával a külső és belső vándorlás népesedési hatása átalakult. Annak ellenére, hogy 1918 után a korábbi szélső területeken élő nem magyar nemzetiségűek centrumba vándorlása megszűnt, a vándorlásnak ez a típusa a széttagoltság ellenére is fennmaradt. A vándorlók etnikai összetétele azonban – mivel döntően magyarok vettek benne részt – átalakult, s ezzel a belső vándorlás népességfejlődésben játszott korábbi szerepe átalakult. Emellett, mivel az új határok közé került „töredék” Magyarország migrációs vonzása minimálisra csökkent, a bevándorló idegenek hazai népességpótlásban játszott korábbi szerepe megtört. Mindezek következtében az egykori nem magyar etnikumú magyar állampolgárok és a bevándorló idegenek magyarok termékenységét kiegészítő „pótlólagos” szerepe megszűnt, s megkezdődött a magyarok anyaországba vándorlása. S ezzel kezdetét vette a hazai népesség „egyneműsödése”, melynek következtében Magyarországon a magyar anyanyelvűek aránya a korábbi 54,6%-ról 1920-ban 89,5%-ra nőtt. Tíz évvel később pedig már 92,1% lett.

A fentiek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy az I. világháború okozta emberveszteség, a születéskiesés, a belső és a külső vándorlás népességfejlődésben játszott pótlólagos szerepének megszűnése a magyar népességfejlődés harmadik, s egyben leg súlyosabb demográfiai katasztrófáját eredményezte. Abban, hogy a változás, mindenekelőtt a magyarok Magyarországra vándorlásának negatív következményeit nem ismerték fel, nagy valószínűséggel szerepet játszott az, hogy a háborút követően olyan szimptomák, amelyek kóros elváltozásra utal-

⁸ Forrás: Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1940

tak volna, legalábbis a felszínen még nem jelentek meg. Sőt az 1920-ban megtartott népszámlálás alkalmával a háborús veszteségek ellenére 830 884 fővel több személyt írtak össze. Az ország népességének száma ekkor 7 986 875 fő volt, melyet mindenekelőtt a szomszédos országoknak ítélt területekről Magyarországra menekült, illetve a békeszerződés értelmében áttelepült magyarok nagy számának köszönhetünk. Az áttelepedők pontos számát nem ismerjük, volumenét azonban jól érzékelteti az a tény, hogy 1919–1924 között a Romániához csatolt területről körülbelül 200 ezren, az ezt követő tíz évben pedig további 130 ezren érkeztek az országba.

A demográfusok az I. világháború okozta népességfogyás, valamint a születések számának közel 50%-os csökkenésének népesedési következményeit csak 1922 után érzékelték, amikor a várakozások ellenére a háború okozta születéskiesés pótlása nemcsak hogy nem következett be, hanem a születések száma tovább csökkent. Ennek hosszú távú hatását felismerve az 1930-ban megtartott népszámlálás adatai alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a hiány kiegyenlítődése, mint megfogalmazták, egy emberöltő sem lesz elegendő.⁹ Ennyi idő azonban nem jutott, mert még tíz év sem telt el, mikor kitört a II. világháború. A háború kitörését megelőzően, igaz, ekkor Magyarország javára, ismét mesterségesen beavatkoztak az ország életébe.¹⁰ Az 1941 közepére kialakult népesedési helyzet azonban nem bizonyult tartósnak. A II. világháború okozta negyedik demográfiai katasztrófa újabb áldozatokat követelt. A veszteség súlyosságát tükrözi, hogy a háború polgári és katonai áldozatainak száma – közöttük a magyar zsidóság jelentős, és a hazai cigányság egy részének elpusztítása – az I. világháború embervesztesé-

⁹ *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat, 1932, 83. kötet I. rész, Budapest. 1932

¹⁰ 1938. november 2-án az első bécsi döntés rendelkezéseivel a Csehszlovákiában élő magyarok 90%-a visszakérült Magyarországhoz. Ezt 1939. március közepén Kárpátalja, 1940 szeptemberében Észak-Erdély, 1941 tavaszán pedig Délvidék visszacsatolása követte. Mindezek következtében 1941-re a lakosság száma 4 919 567 fővel gyarapodott, melynek közel 51%-a (2 507 511 fő) volt magyar nemzetiségű. A változás a helyben maradtak vándorlásával is járt. Romániában 1940–1944 között például mintegy 220 ezer román nemzetiségű vándorolt el Észak-Erdélyből, illetve közel hasonló számban hagyták el a magyarok a Romániának ítélt Dél-Erdélyt.

ségét jelentősen meghaladta.¹¹ Stark Tamás kutatásai szerint a háború alatt mintegy 790–1070 ezer magyar vesztette életét. A háborús mobilitás pedig jóval több mint félmillió polgárt érintett, akik között mintegy 240 ezren menekültek a szomszédos országokból Magyarországra, miközben a Magyarországról kitelepítettek, valamint az önként távozók és menekültek száma meghaladta a 370 ezret.¹² A háborút lezáró békeszerződés az etnikai elvet ismét figyelmen kívül hagyta, melynek következtében nemcsak Magyarország, hanem Kárpát-medence országainak etnikai összetétele is jelentősen átalakult.¹³

A II. világháborút követő politikai változások következtében a háború végén elmenekült magyar állampolgárok egy részének visszatérése elmaradt, illetve újabb és újabb menekültek indultak Nyugat felé.¹⁴ A háborús veszteségek és a kivándorlás ellenére 1949-ben – mivel az ismét elcsatolt területekről jelentős számban menekültek Magyarországra – csupán 111 275 fővel éltek kevesebben az országban, mint 1941-ben. 1947-et, a kommunista hatalomátvételt követően az ország határait lezárták, melynek következtében a nemzetközi vándorlás feltételei megszűntek. Az elzártság, valamint az 1956-ig érvényben lévő szigorú abortusztörvény is szerepet játszott abban, hogy 1949-et követően egy mérsékeltnek mondható népességnövekedést feltételeztek.¹⁵ A várakozást az 1960. évi népszámlálás adatai igazolták, hiszen az 1949-es adatokhoz viszonyítva – az 1956-ban eltávozottak ellenére – a népesség

¹¹ Für Lajos: *Mennyi a sok sírkereszt? Magyarország embervesztesége a második világháborúban*. Püski, Budapest (második kiadás). 1989, 35. o.

¹² Stark Tamás: „Legyen áldott hősi emléke!” In: Rác Árpád (szerk.): *Nagy Képes Millenniumi Hadtörténet*. Rubikon Aquila Könyvek. Budapest, 2000.

¹³ Az 1949-es népszámlálás szerint szinte mindenki magyarnak tartotta magát, a nem magyar etnikumúak száma 100 159 főre csökkent.

¹⁴ 1946–1949 között elmenekültek száma meg sem közelítette az 1944–1945 fordulóján emigráltakét. Többségük egyénileg hagyta el az országot, s a távozók összetétele is jelentősen megváltozott.

¹⁵ Szabó A. Ferenc: *Az abortuszkérdés és a magyar társadalom századunkban*. Magyar Napló 1999, Budapest, 25–38. o.

lélekszáma 7,6 százalékkal növekedett.¹⁶ A növekedés a következő két évtizedben még folytatódott: 1970-re a népesség 3,4%-kal, a következő évtizedben pedig, a bevezetett családtámogatási intézkedések hatására 3,9%-kal bővült. A további népességnövekedéssel kapcsolatos várakozások azonban már nem váltak valóra, mert 1980-ban először a férfi-népesség, a következő évtől pedig mindkét nembeli népesség fogyása megkezdődött.¹⁷ Az 1. táblázat 1941 és 2011 között a népszámlálási adatok alapján mutatja az ország lakosainak számát. Amennyiben az 1949. évi, nem igazán jelentős behorpadástól eltekintünk, akkor 1980-ig népességszám-bővülésről, majd az azt követő évtizedekben csökkenésről beszélünk.

1. táblázat. Magyarország népessége – 1941–2011

	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	2011
Népesség	9 316 074	9 204 799	9 961 044	10 300 996	10 709 463	10 374 823	10 198 315	9 937 628

Forrás: www.ksh.hu/nepesség_nepességmozgalom

Arról, hogy a születések és a halálozások száma és különbözete hogyan alakult, majd a későbbiekben szólok. Elsőként azonban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a vándorlási egyenleg népszámlálásról népszámlálásra hogyan és milyen mértékben módosította a hazai népesség számának alakulását (1. ábra).

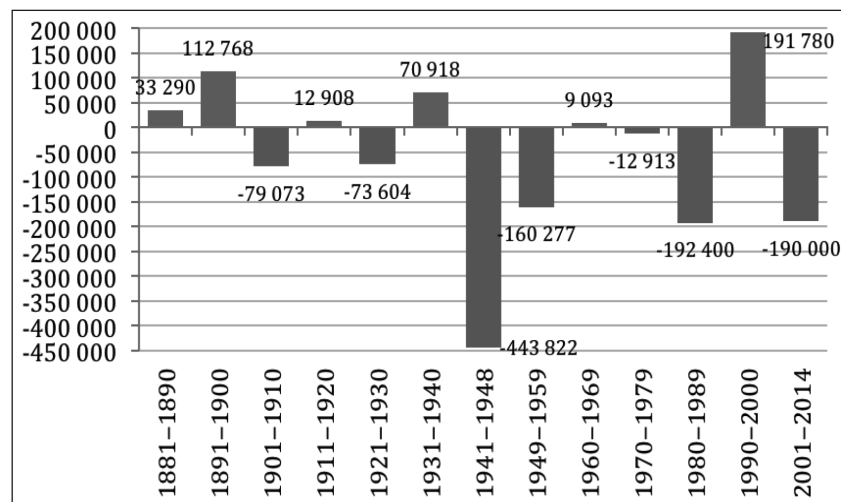
Az 1. ábra alapján egyértelműen megállapítható, hogy az elmúlt 130 évben – annak ellenére, hogy a veszteséges és a nyereséges évtizedek száma majdnem megegyezik – jelentős vándorlási veszteséggel kell számolni, hiszen a pozitív oldal 417 848 főjével szemben a negatívon 1 152 039 főt találunk. Abban az esetben pedig, ha a továbbiakban csak az 1980-at, a népességszökkenés kezdetét követő három

¹⁶ 1956 októberétől 1957 első feléig 201 029-ne távoztak el az országból. In.: Tóth Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok (1988–1994)*. Püski Kiadó, Budapest, 1997, 65. o.

¹⁷ A demográfusok erre már 1959-ben felhívták a figyelmet. Lásd: Péter György levele Fock elvtárs részére. In: *Dokumentumok a magyar demográfia múltjából*. Demográfia, 1990. 1–2. 129–137. o.

évtized vándorlási egyenlegét nézzük, vándorlási nyereséget csak az 1990–2000 közötti évtizedben könyvelhetünk el. A nyereség mértéke, 191 780 fő szinte azonos a másik két évtized évtizedenkénti veszteségével. Természetesen ezek a számok nem arról tájékoztatnak, hogy az adott évtizedben hányan érkeztek és mennyien távoztak el az országból, hanem csak a beérkezők és az eltávozókat egyenlegéről. Az adatokkal összefüggésben meg kell jegyeznem, hogy 1921-től az országba érkezett bevándorlók meghatározó többségét a szomszédos országokból érkező magyarok adták, s ez a rendszerváltoztatást követően sem változott.

1. ábra. Népszámlálási vándorlási különbözetek Magyarországon (ezer fő), 1881–2014

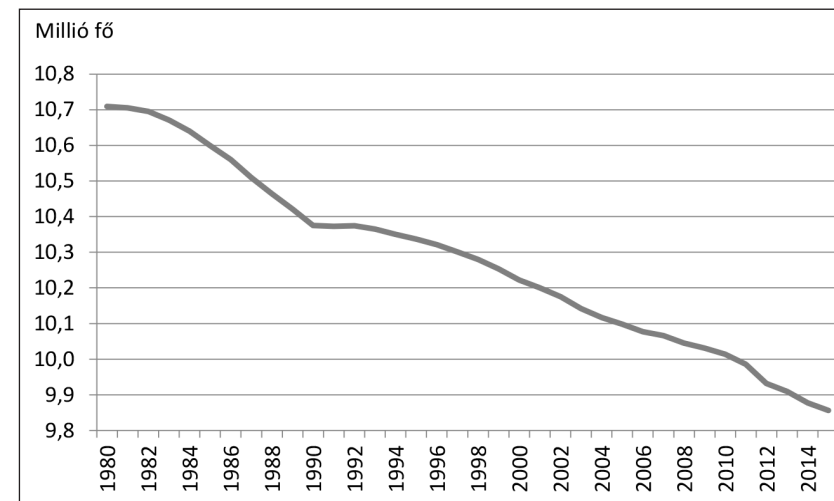

Forrás: www.ksh.hu/nepesség_nepességmozgalom

A továbbiakban nézzük, hogy a népességfogyás kezdetétől, 1980-tól hogyan alakult az ország lakosainak száma (2. ábra). Jól látható, hogy a csökkenés mértéke az első két évben nem volt igazán jelentős. Ezt követően azonban 1990-ig a népesség száma jelentős mértékben, közel 300 ezer fővel csökkent. A következő három év kisebb veszteséggel járt, 1994-től azonban a csökkenés mértéke évről évre növekszik. A lejtő meredek, a rendelkezésre álló egyéb demográfiai adatok

pedig különösebb optimizmusra nem adnak okot: azaz a „lejtőnek” még nincs vége, s várhatóan a népességcsökkenés a következő években is folytatódni fog.

2. ábra. Magyarország lakosságának száma, 1980–2015

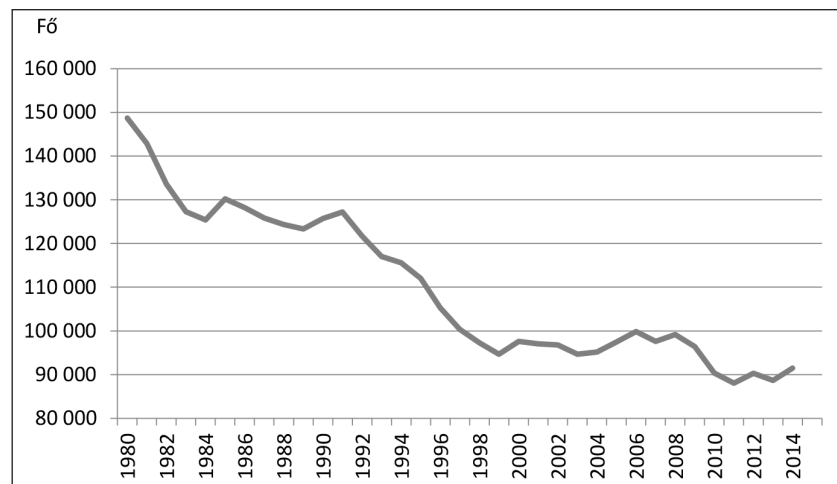
Forrás: www.ksh.hu/nepesség_nepességmozgalom

A fenti állítást a születések és a halálozások számának elmúlt harmincnégy évben bekövetkezett alakulása is egyértelműen alátámasztja (3., 4. ábra).

A 3. ábrán jól látható, hogy az élveszületések számának alakulását jelző görbe, ha kissé hektikusabb is, de nagyon hasonló a népesség számának alakulásához. A legnagyobb mértékű csökkenés 1992 és 1999 között következett be, melynek következtében az élveszületések száma először 1997-ben esett százezer alá. A következő tizenegy évben az újszülöttek évenkénti száma 95 és 100 ezer között mozgott. A mélyponthoz 2011-ben értük el, amikor az év során csupán 88 049-en születtek. Azóta mintha az élveszületettek évenkénti száma 90 ezer fő körül stabilizálna. Némi optimizmusra ad okot, hogy 2014-ben a születések száma a 90 ezres szintet átlépte, s csak remélni lehet, hogy ez a tendencia a következő évtizedekben is megmarad. Összességében azonban az

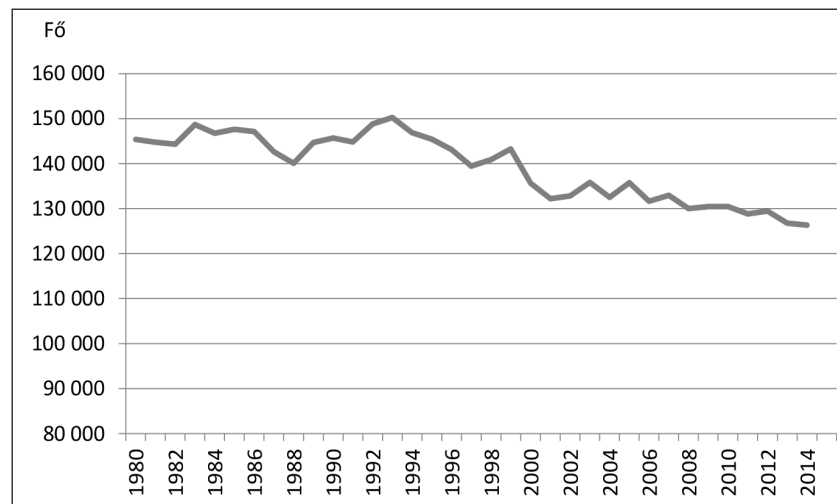
eddiggi veszteség igen jelentős, hiszen 1980-hoz viszonyítva 2014-ben közel 60 ezer újszülöttel volt kevesebb.

3. ábra. Az éves születések száma, 1980–2014

Forrás: www.ksh.hu/népesseg_nepességmozgalom

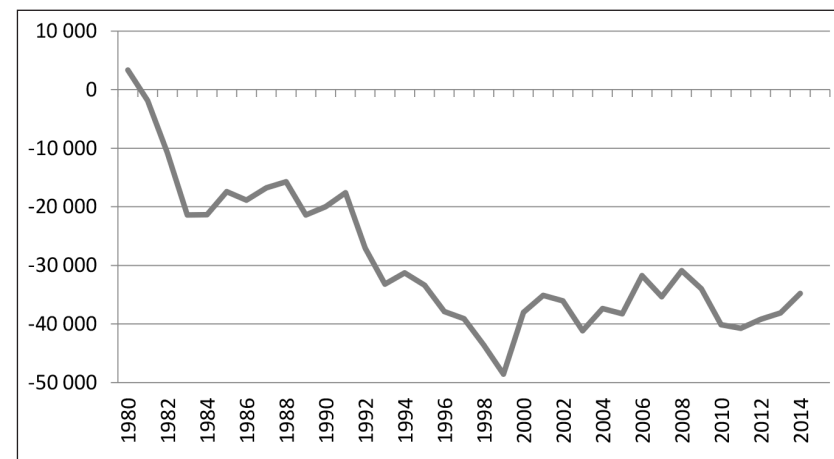
4. ábra. A halálozások száma, 1980–2014

Forrás: www.ksh.hu/népesseg_nepességmozgalom

A népességsökkenés mértékének alakulásában az alacsony termékenység mellett a magas halandóság, ezen belül részben a középkorú férfiak korai halálozásának gyakorisága játszik meghatározó szerepet. A 4. ábrán a halálozások számát jelző vonal 1980-ban 145 355 fő elhalálozásával „kezdődik”, melyet a következő tizenhárom évben 140-150 ezer elhalálozás követett. A mélypont 1993-ban volt, amikor az év során 150 244-en haltak meg. Ettől kezdve – ha jelentős kiugrásokkal is – a halálozások száma napjainkra 23 864 fővel csökkent, s így 2014-ben már csak 126 308-an távoztak el közülünk. Ez természetesen jelentős eredmény, abban az esetben azonban, ha figyelembe vesszük, hogy az elmúlt harmincnégy év elteltével a kiindulóponthoz viszonyítva „csupán” 19 047 fővel haltak meg kevesebben, az elért eredménnyel elégedettek nemigen lehetünk.

5. ábra. Természetes szaporodás/fogyás alakulása Magyarországon, 1980–2014

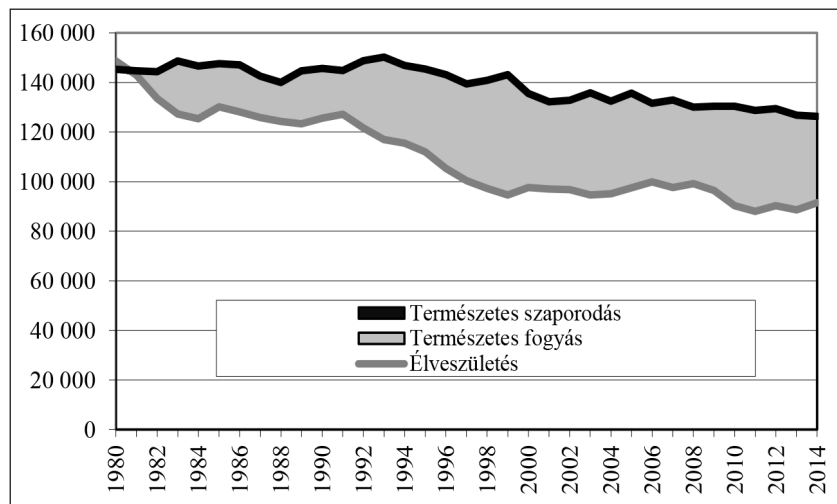
Forrás: www.ksh.hu/népesseg_nepességmozgalom

A következő, az 5. ábra a természetes szaporodással és fogyással kapcsolatos adatokat tárja elénk. A vizsgált harmincnégy év közül természetes szaporodásról – amikor az éves születések száma, ha jelentéktelen mértékben is, de még meghaladta a halálozásokét – csak 1980-ban beszélhetünk, attól kezdve a hazai népmozgalmat a természetes

fogyás jellemzi. 1983-ban azonban már 21 385 fővel lettünk kevesebben. A mélypont 1999 volt, amikor az év során közel 50 ezer fővel fogyott az ország lakossága. Az ezt követő években 30 és 41 ezer fő közötti az éves veszteség. Az elmúlt esztendőben mintegy 35 ezer fővel lettünk kevesebben.

Abban az esetben, ha a három adatsort egy ábrán mutatjuk be, a természetes szaporodás és az elveszületések számának adatai által körülvett terület egy „déli irányba” hömpölygő folyóra emlékeztet, amely az 1999. évi mélypont után – amikor egy év alatt közel 50 ezer fővel lettünk kevesebben – még mindig 30-40 ezer főt sodor magával (6. ábra).

6. ábra. Természetes szaporodás/fogyás alakulása Magyarországon, 1980–2014

Forrás: www.ksh.hu/nepesség_nepességmozgalom

A népességcsökkenés mértéke 1980–1990 között 3,1%-os volt, az azt követő évtizedben pedig 1,7%-ra mérséklődött. A fogyás eredményeképpen a népesség 1980. évi száma 2001-re 513 950 fővel lett kevesebb, s ez a népesség 4,8%-os csökkenését jelenti. A népességfogyás azonban 2001-et követően is folytatódott, a 2011-ben megtartott népszámlálás 260 687 fővel kevesebb személyt talált, mint tíz évvel korábban, s ez újabb 2,55%-os népességfogyást jelentett. Az 1980 és 2015 közepe

közötti közel 35 év alatt összességében 874 637 fővel lettünk kevesebben. A csökkenés mértéke pedig 8,2%-os lett.

A fentiek után nézzük meg, hogy a vizsgált időszakban a nemzetközi vándorlás milyen szerepet játszott a népességszám alakulásában. 1947–1989 között 523 579 fő távozott külföldre. Közülük közel 200 ezren 1956. október 23. és 1957. május 26. között hagyták el az országot, vagyis néhány hónap alatt a lakosság mintegy 2%-a menekült el.¹⁸ A forradalmat követő „csendes” évtizedekben – 1960 és 1989 között – a legális és az illegális kivándorlók évenkénti száma 1900 és 8000 fő között mozgott.¹⁹ Az 1956-os exodust követő 32 évben tehát – népessédségi következményeivel együtt – közel annyian távoztak az országból, mint a forradalmat követő hónapokban. 1990-et követően a népességcsökkenés mértékét növelték azok a törekvések is, amelyek Magyarországot a nemzetközi munkaerő-áramlásba mind egyértelműbben kívánták bekapcsolni. A várakozásokkal ellentétben 1990 után néhány évig lényegesen nem növekedett a kivándorlók száma. A változás 1995-től kezdődött, amikor a kivándorló magyar állampolgárok száma először haladta meg a 20 ezer főt. Ez a szám 2008-ra már majdnem 40 ezer lett, 2011-ben már a 60 ezret, 2013-ban pedig a 85 ezer főt is meghaladta. 2001 és 2014 között az európai országokban tartózkodó magyar állampolgárok száma – bár visszavándorlás is volt – 91 107 főről 330 023 főre emelkedett.²⁰ Napjainkban pedig a kivándorlók száma, akik között a fiatal korcsoportokhoz tartozók és a diplomával rendelkezők aránya jelentősebb, 350 ezer fő körül lehet.

A szomszédos országok magyar nemzetiségű állampolgárai közül rendszerváltoztatást megelőző években is érkeztek az országba. Számuk 1960 és 1987 között valamivel több volt, mint 150 ezer, s ha csak saját érdekeinket nézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy ez részben

¹⁸ Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai. Statisztikai Szemle 1990, 12. sz. 896–1003. o.

¹⁹ Tóth Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok (1988–1994)*. Püski Kiadó, Budapest 1997.

²⁰ Lásd: Eurostat adatbázis (frissítve: 2015. május 25-én).

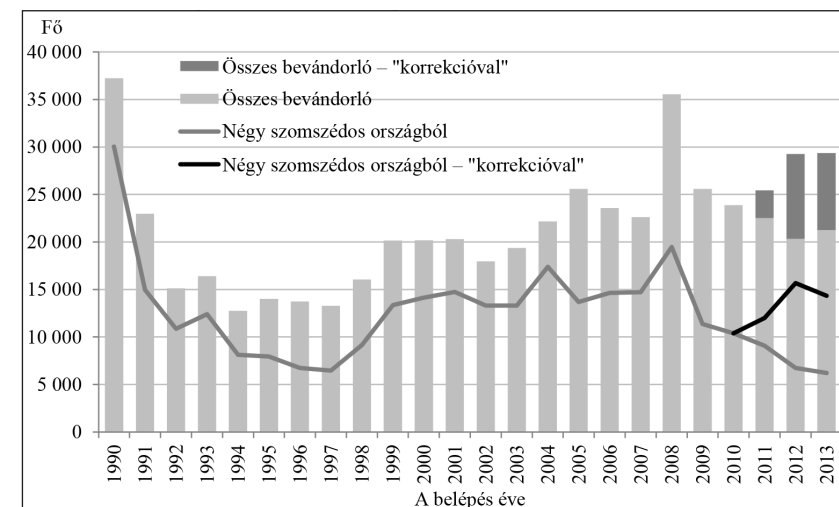
pótolta a hazai népességvesztést.²¹ Az I. világháború után létrehozott közép-európai országok az 1990-es évek elején szétestek, ennek ellenére, mivel a békerendszert kialakító nagyhatalmak érdekei ezen a területen változatlanok, a szomszédos országoknak adott magyarlakta területek státusa nem változott. Ennek következtében a természetes formában megnyilvánuló asszimiláció mellett, mint korábban, úgy azóta is, a szomszédos országokban élő magyarok Magyarországra vagy egy harmadik országba történő vándorlása folyamatosnak tekinthető. A 7. ábra oszlopai 1990-től a Magyarországra bevándorló külföldi állampolgárok évenkénti számát mutatják. Az oszlopokat keresztbe metsző folytonos vonal pedig azt jelzi, hogy 1990–2013 között a szomszédos négy országból hányan érkeztek hazánkba. Megoszlását tekintve láthatjuk, hogy a bevándorló külföldiek között a szomszédos országokból érkezettek aránya egyetlen évben sem süllyed 60% alá. Az ábrán jól látható, hogy 2010-től a szomszédos országokból érkezők számát mutató vonal kettéágazik. A lefelé hajló ág az egyszerűsített honosítási eljárások létszámcsoökkentő hatását mutatja, felfelé hajló ág pedig azt jelzi, hogy a hazánkban tartózkodó, magyar állampolgárságot kapott személyekkel együtt a szomszédos országokból érkezettek milyen arányt képviselnek a Magyarországra bevándorló külföldi állampolgárok között.

Említést kell tennem arról is, hogy 1990-et követően a bevándorlók közül közel 200 ezren magyar állampolgárok lettek, akiknek több mint 90%-a a szomszédos országok magyar nemzetiségű állampolgárai közül került ki. Ezen a területen 2011-ben következett be változás, amikor az új állampolgársági törvény lehetővé tette, hogy a magyar származásúak lakóhelytől függetlenül, egyszerűsített honosítási eljárással magyar állampolgárok legyenek. 2015 februárjáig azoknak a száma, akik élve a lehetőséggel magyar állampolgárok lettek, elérte a 670 ezer főt. Ez azt jelenti, hogy 2013 végéig a szomszédos országokból bevándorlók több mint 32%-a magyar állampolgár (is) lett. Annak következtében, hogy az egyszerű honosításhoz magyarországi lakcímre nincs szükség, nem

²¹ Az adatok a görög, a közép- és dél-amerikai és a palesztin menekültek számát nem tartalmazzák.

lehet tudni, hogy a 2011-et követően magyar állampolgárságot kapott személyek hol is tartózkodnak. A törvény történelmi igazságtalanságot szüntetett meg, de ennek negatív következményeit, azt, hogy ez a Kárpát-medencei magyarság létszámának további összeszűkülésében milyen diszfunkcionális következményekkel fog járni, egyelőre még nem lehet pontosan tudni.

7. ábra. A Magyarországra bevándorló külföldi állampolgárok és ezen belül a négy szomszédos országból érkezők száma, 1990–2013²²

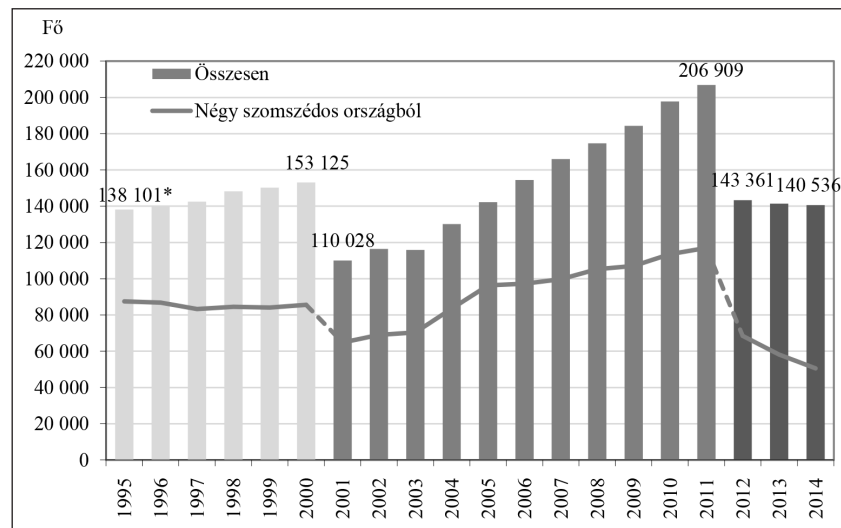

Forrás: Gödri Irén: Nemzetközi vándorlás. In.: Demográfiai portré 2015. KSH Népességtudományi Kutatóintézet Budapest 2015. 187–211. o.

A Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok évenkénti száma 1995–2014 között 110 és 207 ezer fő között mozgott (8. ábra). Számuk 2001-ben volt a legalacsonyabb, 110 028 fő. A 2001-es mélyponthoz követően számuk 2011-ig fokozatosan emelkedett, majd körülbelül évi 140 ezer fő körül stabilizálódott. A 8. ábrán a folyamatos vonal szintén a négy szomszédos országból érkezettek számát mutatja.

²² A „korrekció” a szomszédos országokból az egyszerűsített honosítás bevezetését követően érkező magyar állampolgárok számát veszi figyelembe.

8. ábra. A Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok és ezen belül a négy szomszédos országból érkezettek száma, 1995–2014 (január 1.)²³

Forrás: Gödri Irén: *Nemzetközi vándorlás*. In: *Demográfiai portré 2015*. KSH Népeség-tudományi Kutatóintézet, Budapest 2015. 187–211. o. illetve KSH, *Demográfiai évkönyvek* (*1995. április 1-jei adat).

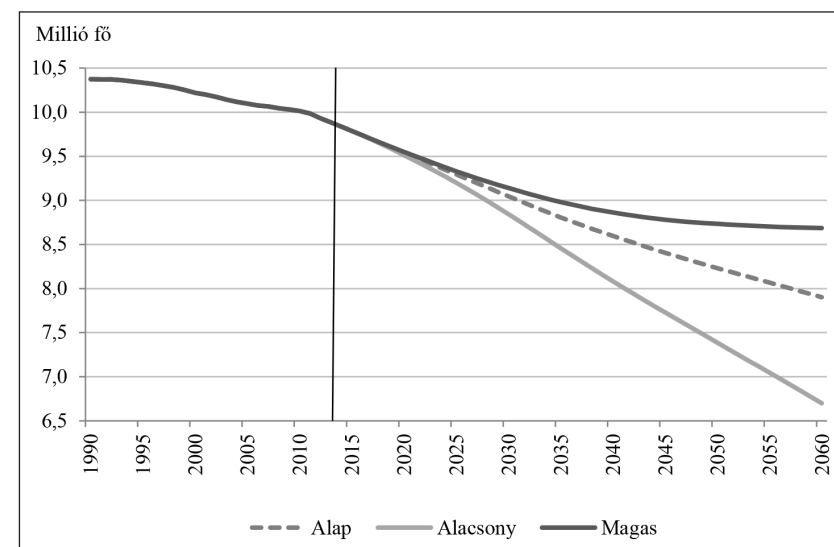
Az eddigiek során a hazai népesség számának elmúlt három és fél évtizedben bekövetkezett jelentős mértékű csökkenéséről és arról szoltam, hogy 2015 közepéig az 1980-as népesség 8,2%-át veszítettük el, azaz 874 637 fővel lettünk kevesebben. Abban az esetben pedig, ha ugyanezekben az években nem érkeztek volna bevándorlók, a népességvesztés mértéke sokkal jelentősebb lett volna. A bevándorlók népességpótló szerepe ugyanis 2011-ig biztosította, hogy az ország népességének száma tízmillió alá ne süllyedjen. Ennek azonban a Kárpát-medencei magyarság szempontjából nagy ára volt, hiszen az ide vándorlók nemcsak az otthon maradtak, hanem ezzel együtt a Kárpát-medencei magyarság létszámnövekedését is gátolták.

²³ A Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BÁH) nyilvántartási rendszerének változása miatt 1995-től a feldolgozás más módszertan szerint történt, a visszatekintő adatok nem hasonlíthatók össze. 2012-től az állomány a menekült és oltalmazott státusszal rendelkezők számát is tartalmazza.

Ez tehát az elmúlt 35 év eredménye, de mi várható az előttünk álló 45 évtől?

Amennyiben a 2015-ös népesség-előreszámítás alap, alacsony vagy magas hipotéziseinek megfelelően alakul a teljes termékenységi arányszám, a férfiak és nők születéskor várható élettartama és a nemzetközi vándorlás egyenlege, akkor a következő 45 évben a 9. ábra szerinti lehetőségek egyike szerint fog alakulni az ország népességének száma.²⁴

9. ábra. A népesség száma Magyarországon, 1990–2060

A legjobb eredményt akkor érhetjük el, ha a következő 45 évben a teljes termékenységi arányszám 1,75 lesz, ha a jelenlegihez képest a bevándorlók száma növekszik, a kivándorlóké pedig csökken. Ebben az esetben az ország lakosainak lehetséges száma 8 millió 690 ezer lesz. Ezzel szemben, amennyiben a bevándorlók száma a jelenlegi szinten marad, az elvándorlás csak kisebb ütemben mérséklődik, a teljes termékenységi arányszám pedig körülbelül a jelenlegi (1,45) szinten marad,

²⁴ Földházi Erzsébet: *A népesség szerkezete és jövője* 213–226. In: *Demográfiai portré 2015*, KSH Népeség-tudományi Kutatóintézet, Budapest. 2015. 213–226. o.

akkor 6 millió 700 ezer fős lakossága lesz az országnak. Azt, hogy a reálisan elképzelhető két szélső (legjobb és a legrosszabb) változat közül melyik fog bekövetkezni nem tudjuk. Optimizmusra, derűlátásra nem sok okunk van, mert demográfiai viszonyaink egyetlen eleme sem jósít fel bennünket arra, hogy a népesség száma a magas hipotézis feltételeinek megfelelően alakuljon.

Ahhoz, hogy a következő 45 év alatt a népesség száma növekedjen, arra van szükség, hogy a pozitív vándorlási egyenleg mellett az újszülöttek száma jelentősen meghaladja az elhunytakét. Az elmúlt közel negyed században azonban a halálozások száma minden évben meghaladta az élveszületéseket, amelynek következtében 1993 óta minden évben több mint 30 ezer fővel lettünk kevesebben. A természetes szaporodás jelentős mértékű emelkedésével és a vándorlási egyenleg pozitívvá válásával azonban az elkövetkező években nem számolhatunk, éppen ezért, hogy a népességvesztés mértéke a lehető legkisebb legyen, nem marad más hátra, mint a migráció által biztosítható pótlólagos erőforrás egyértelműbb igénybevétele. Abban az esetben viszont, ha a népességfogyás ütemének csökkentésében jelentősebb szerepet kívánunk szánni a vándorlási nyereségnek, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a bevándorlók között jelentős számban ott lesznek a szomszédos országok magyar közösségeiből kilépők is. S ez természetes is, hiszen Magyarország migrációs „szívó” hatását egy kényszerhelyzet hozta létre és tartja fenn. Így a nemzetközi vándormozgalom vonatkozásában alapvetően nem az ország szükséglete a meghatározó, hanem mindenekelőtt annak a népességnek az általános állapota, tűrőképessége, amely a környező országok valamelyikének állampolgáraként is magyarnak tartja magát. Ennek következtében szoros kapcsolat áll fenn a bevándorlók és a véglegesen Magyarországot választók között. A hozzánk érkezők azonban nem a Kárpát-medencei magyar népesség lélekszámát, hanem csak a hazánkban élő magyarokét növelik. Az azonos történelmi és kulturális háttérből, nyelvtudásból, minimális beilleszkedési problémákból stb. származó előnyök azonban eltörpülnek ahhoz a veszteséghez képest, amelyet ez a „megoldás” a Kárpát-medencei magyarok jövője szempontjából jelent. Ezek a népességmozgások – miközben mérséklék a hazai népességfogyás ütemét s „egyneműsítik” az ország lakosságának etni-

kai összetételét – irreverzibilissé teszik a magyarok által lakott területek összeszűkülését, fokozatos kiürítését. A fiatalabb korosztályokhoz tartozók áttelepedésének hatására ugyanis a szomszédos országok magyar közösségeihez tartozók száma csökken, termékenyséjük alacsonyabb, korstruktúrájuk pedig öregebb lesz. Az áttelepülők után maradt hiány pedig szükségszerűen tovább szűkíti azt a teret, amelyet még magyarok laktak be, s ezzel szándéktalanul elősegíti az otthon maradók szórványhelyzetbe kerülését, és felgyorsítja a már szórványhelyzetben élők többségi néphez történő asszimilálódását. A más nemzetiségűek helyükre történő betelepülésével pedig semmissé válnak azok az értékek, amelyeket a magyarok a századok során létrehoztak.

A tendencia egyértelmű, hiszen amíg az 1910. évi népszámlálás szerint 3 175 000 volt az elcsatolt területeken élő magyarok száma, 1991-re ez 2 667 000-re, több mint félmillióval kevesebbre csökkent. Ennek következtében a Kárpát-medencében élő magyarok aránya az 1910. évi 32,1%-ról 1991-re 20,7%-ra esett.²⁵ Természetesen ez a folyamat ezzel nem állt meg: 2001-ben számuk már csak 2 174 921 fő volt, arányuk pedig 17,6 százalékra esett. A 2001-2002-ben végrehajtott népszámlálás adatai szerint a tíz évvel korábbihoz viszonyítva ugyanis csupán Ausztriában (2001) nőtt, 21,2%-kal a magyarok aránya, a többi környező országban csökkent. A csökkenés mértéke Horvátországban (2001) 26,2%, Romániában (2002) 11,7%, Szlovákiában (2001) 8,2%, Szlovéniában (2001) 27%, Szerbiában (2001) 14,7%, Ukrajnában (2001) 4% volt.²⁶ Az összeszűkülés folyamata a következő tíz évben sem változott.²⁷ Mindez azt eredményezte, hogy a 21. század első évtizedének végére a

²⁵ Hoóz István, 1996, 937. o

²⁶ A csökkenés Magyarországon esetében (2001) 6,6%-os volt.

²⁷ A 2011-es népszámlálás Romániában már csak 1217 ezer magyar nemzetiségűt talált, ez tíz év alatt közel 200 ezer fős (13,6%) csökkenést jelent. Szlovákiában tíz év alatt, 2011-re 62 ezer fővel (közel 12%-al) lett kevesebb a magyarok száma. Szerbiában – mivel 2001 óta nem tartottak népszámlálást – csak feltételezni lehet, hogy a magyarok száma 250 ezerre tehető, ami 40-45 ezer fős (14%-os) csökkenést jelent. Ukrajna esetében is csupán a 2001-es népszámlálási adatok állnak rendelkezésre, melyek szerint 152 ezren vallották magukat magyarnak. Feltételezhető, hogy itt a csökkenés aránya 10% körül lehetett. Horvátországban 14 048-an, Ausztriában kb. 10 ezren vállalták magyarságukat, a Szlovéniában élő magyarok száma pedig mintegy négyezer főre tehető.

szomszédos országokban élő magyarok száma 2 089 518 főre csökkent. 1918, az új államalakulatok létrejötte és napjaink között tehát a szomszédos országokban 1 085 482 fővel lett kevesebb a magát magyarnak vallók száma. Ez azt jelenti, hogy az eltelt közel száz év alatt a csökkenés mértéke valamivel több, mint 34% volt, melyben a születések és a halálozások különbözete mellett a kivándorlás, a Magyarországra történt áttelepedés jelentős szerepet játszott.

A hazai népesség számának alakulásával, a hiányzó népesség pótlásával, a vándorlás népességfejlődésben játszott szerepével kapcsolatos eddigi elemzések és kormányzati intézkedések közös hiányossága, hogy a népesedési és vándorlási folyamatokat csak Magyarország vonatkozásában vizsgálta, és meg sem kísérelték, hogy a Kárpát-medencében élő magyarok népesedési kérdéseit egységes egészként szemléljék; azaz nem vették figyelembe, hogy a magyarság népesedési viszonyai a közel száz évvel ezelőtt bekövetkezett széttagoltság ellenére is csak látszólag függetlenek egymástól. Ez egyben azt is jelenti, hogy mindaz, ami a népesedési folyamatok területén Magyarországon zajlik, csak része a magyar népesedési folyamatoknak, de nem azonos azzal. A határon túli magyar közösségekhez tartozók nem csekély részének Magyarországra vándorlása pedig miközben a hazai népességcsökkenést mérsékli, aközben felgyorsítja és visszafordíthatatlanná teszi a Kárpát-medencei magyar népesség lélekszámának fogyását, előregedését.

Felmerül tehát a kérdés, hogy mit tehetünk annak érdekében, hogy a Kárpát-medencei magyarság drasztikus népességcsökkenése a jövőben ne folytatódjon. Teoretikusan abban az esetben, ha a három népmozgalmi komponens, azaz a termékenység, a halandóság és a nemzetközi vándorlás egyenlege között egyenlően oszlanak meg a népességfogyás korlátozásának teendői, akkor remény van arra, hogy a népességcsökkenés úgy szelídüljön meg, hogy eközben a népesség előregedésének üteme jelentős mértékben csökkenjen.

Azonban tudomásul kell venni, hogy egyrészt reálisan a természetes szaporodás jelentős mértékű hazai emelkedésével a következő évtizedekben sem számolhatunk, másrészt a halandóság területén 1999 óta bekövetkezett pozitív változás ellenére még mindig „indokolatlanul sokan” távoznak el közülünk. Ennek következtében a népességfogyás

mérséklésében ez az elem mindaddig, amíg az egészség megőrzése, a megelőzés területén nem lépünk előre, jelentősebb szerepet nem fog játszani. Ennek megváltozásához elengedhetetlenül arra van szükség, hogy az egészségüggyel kapcsolatos kormányzati politika gyökeresen átalakuljon.

A fentiek következtében nem marad más hátra, mint az, hogy a hazai népességhiányt a bevándorlók „segítségével” csökkentjük. Ebben az esetben azonban tisztában kell lennünk ennek a folyamatnak a Kárpát-medencei magyarság egészét érintő diszfunkcionális következményeivel. Éppen ezért mindaddig, míg egy olyan betelepítési stratégia feltételeit nem teremtyük meg, amely a Kárpát-medencei magyarság érdekeit szem előtt tartva nem a magyarok Magyarországra vándorlására épül, célravezetőbb, ha döntően saját „forrásainkra” támaszkodunk. Addig tehát, amíg a migrációs folyamatok Kárpát-medencei magyarságot Magyarországra „tömörítő” funkcióját részben vagy egészben ki nem küszöböljük, a népességfogyás ütemének lassítását azzal segítjük elő, ha:

1. az igazságosabb közteherviselés érdekében a gyermek(ek)et nem nevelő családok és az egyedülálló személyek megfelelő mértékben részesednek az utódok felnevelésére fordított költségekből, hogy a gyermek(ek)et nevelő családok ne marginalizálódhassanak;
2. minden újszülött számára biztosítjuk, hogy felnövekedve azonos eséllyel kapcsolódjon be a magyar társadalom életébe (jelenleg erre az újszülöttek kb. 15-20%-ának nincs esélye.);
3. a halandóság mértékét, mindenekelőtt a 60. év alattiak halandóságát sikerül évenként előbb 10, majd 20%-kal csökkenteni.

Amennyiben a fenti feltételek megvalósulnak, az ország lakosság-számának megőrzésében jelentős előrelépést tudunk tenni. A fentiekkel párhuzamosan pedig ki kell dolgozni egy olyan népesedéspolitikai koncepciót és egy annak alárendelt gyakorlatot, amely a hiányzó népességet – a Kárpát-medencei magyarság érdekeit szem előtt tartva – kellő létszámú nem magyar nemzetiségű tudatos letelepítésével, integrálódásuk feltételeinek biztosításával kívánja és tudja megoldani. Természetesen egyetlen államnak, így Magyarországnak sem közöm-

bős, hogy kik azok a nem magyar nemzetiségűek, akik azzal a szándékkal érkeznek, hogy menekültként, bevándorlóként hosszabb-rövidebb ideig itt éljenek, vagy pedig hogy az ország új állampolgáraiként végleg le is telepedjenek. Ez a folyamat a migráció népességfejlődésben játszott szerepének spontán „megnyilvánulása”. Esetünkben azonban – az ország és a Kárpát-medencei magyarság érdekeinek alárendelve – ennél sokkal többre, nevezetesen arra van szükség, hogy megfelelő korú, felkészültségű, számú nem magyar nemzetiségű személyt vonzunk, telepítsünk le az országban.

ERDÉLY LEGENDÁS FŐPÁSZTORA

Kozma László

Márton Áron nyomában

„A fák erősebbek, tartósabbak, ha sziklán nőnek. Mert ott, ahol víz bővibe van, akkor a fa tud nőni, s az évgyűrű ezért nagyobb. Nagyobb a nedvességtartalma, viszont nincs meg az az ereje, tömörsége, mint a sziklán nőtt, vagy éppen a száraz időszak miatt úgy lassan fejlődő fának, az sokkalta erősebb, szívósabb, tartósabb. A fák a szél kihívására a gyökereikkel válaszolnak, még jobban kapaszkodnak. Ahogy megyünk el a csíkszeredai fürdő mellett, hát ott az út mellett a maraton bizony látható néhány ilyen fenyő, hogy a föld már a gyökerek alól kihullt, de a fa gyökerei legalább olyan vastagok, melyekkel még kapaszkodik, mint a fának a törzse, ezt szoktuk úgy megnézni, hogy lássátok, hogy mennyire élni akar ez a fa, hát nekünk is a szülőföldet legalább ilyen odaadással kell szeretni, és így kapaszkodunk, hogy ne veszítsük el.”

Darvas-Kozma József csíkszeredai plébános szavai csengenek bennem, amikor a hajnali autóbusszal Csíkszereda felé közeledek. Az ébredő falvak között foszladozó ködfoltok, az Úristen végigjárja népét, pár csillogó harmatcseppet hagyva fenyőn és búzaszáron. Aztán a párák égis emelkednek, viharfelhőt és szivárványt teremtve Székelyföld fölött. Megindul az élet, harang csendül, szekerek tartanak a mezőre, és szekerek indulnak a csíksomlyói forráshoz is, hogy borvízzel töltsék meg az üvegeket, melyek elszíneződtek a gazdag ásványtartalomtól. Mert itt a víznek is vasból kell lennie, gyöngyözik, akárcsak a pezsgő, a történelem mély kútjából forrva át mai időkbe.

A csíksomlyói búcsú a második világháború után

A világháború után már csak pár évig volt szabad Csíksomlyón nagybúcsút tartani. Utána betiltották a „kikerülést”, az érkezőket már az állomásról igyekeztek visszafordítani. Ezek az utolsó búcsúk azonban fényes csillagként élnek az emlékezetben, félig már legendák, de reális tényeket őriznek. A betiltás előtti búcsút maga Márton Áron vezette, akinek szavait, az akkori eseményeket a *Húsz éve „szabadon” Csíksomlyón* című, az itteni püNKöSDi búcsúk újabb történetét összefoglaló kiadvány segít föl-idézni. Szerzője Jakab Gábor, aki szemtanúként vall az akkori eseményekről: „Isten szolgálja Márton Áron gyulafehérvári megyéspüspök kerekén 60 évvel ezelőtt, 1949 püNKöSDszombatján vezette földi életében az utolsó ’szabad’ csíksomlyói búcsús zárandoklatot. A legendás hírű főpásztor a népviseletbe öltözött hithű gyimesi csángók alkotta élő láncsal körülfogva, mint honfoglaló Árpád vezérünk hajdan, szürkésfehér ló hátán érkezett főpapi díszben a Mária-kegyhelyre, amely esemény rendkívüli látványossága és különös „izzása” miatt is, nekem, a 11 éves farkaslaki gyereknek – aki azért, hogy többet láthasson a színpompás „bevonulásból”, izgatottságában „apró termetű Zakeusként” (LK 19,1-10) fölmászott egy magasabb kőkerítésre – máig felejthetetlen élményt jelentett.”

A könyv címlapján Márton Áron fényképe, lóháton vonul a nép között. A kemény, de barátságos arcél az égbolt háttérével rajzolódik a hegyvonulat fölé. Érezzük mosolyát; ahogyan széttekint, ma is hív: gyerekek, legyetek velem együtt otthon hitben, imádságban, magyarságban.

A püNKöSDi búcsúk történetét sokszor megírták, azonban más az, ha élő történetként halljuk azoktól, akik maguk is évente vettek részt rajta. Csíkmenságon ma is úgy van, hogy szombaton reggel a hegyeken át indulnak a püNKöSDi búcsúra, az élelmet, csomagokat szekér viszi. Bors Lajos bácsi az *Őrálló* nevű ottani helytörténeti lapban megírta a csíksomlyói püNKöSDi búcsúk történetét, megnevezve az egykori résztvevőket is.

„A püNKöSDi búcsú annak a megemlékezésnek az ideje, amikor a fegyveres hatalom erőszakkal készült őseinktől örökölt hitünk elhagyására bírni a csíki székely népet. Az abban az időben uralkodó János Zsigmond ígéretekkal akarta megtörni az ellenállást. Hitünk védelmébe

az akkori Őrállókon vigyázók riasztották a harcra alkalmas népet, hogy álljon készen a harcba indulásra. Így nem érte készületlenül a gyergyófalvi István pap által indított nyargalók riasztása. A helységek hadra kész népe szervezetten indult a nyargalók által kapott útvonalakon a Nagyerdő felé, a hatalom szervezett katonáival szembe. A szervezett, de gyengén fegyverzett önvédelmi harcosok a hit erejével vitték győzelemre, ami áldozatokkal járt. A támadást a fegyveres erő indította a Hargitán levő „Lónyugtató” határrészen az 1567-es esztendő püNKöSDjének szombatján. A sebesülteket harcba kísérő, ellátó szekéren helyezték el és hadi kísérettel – győzelmi jelként – zöld ágakat lengedeztetve tértek meg a csíksomlyói Máriához, hogy hálát adjanak a hit győzelméért.

Az utolsó csoportos búcsúeltoltás 1949-től 1990-ig tartott, amikor tömlöcbe kerülhettek a zárandokok.

A Somlyóra való készülődés szinte ünnepi lelkületet adott az arra készülő kereszt- és zászlóhordozó legény és leányoknak – akiknek életében nem volt „kivetnivaló”. A legények a keresztartó szíjzatot nézegették, hogy mit kell javítani. Elbírák-e a viharos szelet s viharokban a hosszú utat. Hármassal kereszt csak az anyateplomoknál lehetett. A csengettyűk fogójánál is lehetett igazítanivaló. A lányok a lobogók kimosását kellett végezzék, hogy péntek estére minden induláshoz kész legyen. A szombat reggeli harangszóra minden a helyén és indulásra kész. A ménassági keresztalja Vasond útján indul, Szilosd ösvényein halad, érintve a valamikori csomortáni Gyepüromladékát, ez is történelmi hely volt... Rendtartó énekvezető imádkoztatja a rózsafüzért, Péter Jakab bácsi volt a vezér, amíg bírta. Az újfalvi tízes keresztalja Aranyásás pataka mentén, onnan Talaborkő meredekén kapaszkodva, Tompád tetejéről Pesztergeborsikása után az erdő között énekelgetve halad. Megérkezve a somlyói Bikakert melletti csorgóhoz, a vezérek keresztmeghajrással köszöntik egymást. Valami falnivaló után isznak a friss forrás vizéből, sarokba igazodnak rend szerint, és imádkozva, énekelve haladnak a szép gyepen. Somlyó patakától eltérve, kaszálók fűvét ösvényelik, amiért soha nem veszekedtek a somlyóiak. A megmohosodott öreg bükkerdőből kiérve, mint csuda mutatkozik a barátok temploma. Évszázadok óta a Boldogságos Szűzanya kegyes otthona. Somlyón a kegytemplomban jelentkezőnek hódolattal, további áldást kérve bajaink felbírhatóságára.

Gyülekeznek a kikerüléshez a keresztalják, a klastrom előtt. A körmenet első vezérkeresztje Gyergyóalfalu egyházmegyéje. Követi a főpapi kíséret, a LABARUM. A laborium súlya egy vékányi búza, fizikailag is ahhoz való, tanulmányaiban kitűnő főgimnáziumi végzett legény viszi. Három legény lépik egy sorba, ami biztos!... A laboriumot 1948-ban csíkmenasági Kiss Elemér vitte. A laboriumot színes, régi ruhás facigerek élőlánca védi. Utána egy sorba, kétoldalt Csíkszentgyörgy és Csíkmenaság keresztjei. Így tovább az ősi rendbe állnak fel. Golgotazárás után a szállásra mennek. Aztán szentségekhez járulnak, sokan a templomban éjjeleznek. Vasárnap nagymise után indulnak haza.”

Mikor most a fordulat után újra megindulhatott a pünkösdjárás, ez a Kiss Elemér jött le elsőnek, megérkeztek Marosvásárhelyről, hogy ott legyenek. A kerítésbe megkeresték a menaságiakat, mert neki a gyermekkori lelki élménye újrakezdődhetett. Azt mondta, „1949-be is így várták a menaságiak a kikerülés után, a templom kerítésibe. A laboriumot most es azok viszik, akik a legelső tanulók s végzős diákok. Azt mondták, annyi nehez, mint egy véka búza. Egy véka búza húsz kiló.”

Megfog ez a mértékegység: itt az életet búzában mérik, mely mint a zöld reménység, hullámszik végig a földeken. Ennek a nevezetes pünkösdi búcsúnak az emléke nemzedékről nemzedékre hagyományozódik, Márton püspök mellett arcok és történetek villannak föl, melyek népének élő hagyományait jelentik. Köne Ambrus csíkmenasági gazdálkodó a családi legendáriumból idézett.

„Ezen az utolsó pünkösdi búcsún történt, hogy akkor, amikor a kikerülés vót, a mise előtt, Domokos Jóska, nagy, erős hangú ember, elkezdte énekelni, hogy Maroknyi székely. S akkor apósom magyarázta sokszor el, hogy úgy visszhangzott egyből végig az egész tömegben, az egész hegyen. Domokos Jóska vót a szentgyörgyi kántor, de a székely himnuszt akkor nem szabadott énekelni.”

Domokos Józsefet Köne Ambrus útmutatása nyomán 2007-ben Csíkszentgyörgyön kerestem fel, ott lakott, „ahol az út elkandarodik”. Kertjében hatalmas fenyőfa állt, mintha a Hargitáról látogatott volna ide, székely testvéréhez, alatta piros muskátlik virágözöne. Az akkor kilencvenedik éve felé közeledő egykori kántor jól emlékezett arra, ahogyan 1949-ben, amikor maga Márton püspök is részt vett a csíksomlyói

pünkösdi búcsún, elénekelte a székely himnuszt. Hatalmas keresztalja volt, már visszafelé jöttek a kikerülésből, amikor összetömörültek, s ő elkezdte az éneklést. Fölkapta, átvette az egész tömeg, a hang megütkezött a templomnál, visszhangzott a „Maroknyi székely...” A szekuritáte hiába próbálta kideríteni, ki kezdte, senki sem árulta el. Domokos József gyermekkorából felidézte Domokos Pál Péter néprajzkutatót is, aki nagybátyja feleségének volt a testvére, kóberes szekérrel járt a csángókhoz. Domokos József felesége, Bakó Veronika történelmi hagyományokról számolt be: házuk kertjében állt az 1848-as szabadságharc honvédtábornokának, Gál Sándornak a szülőháza, melyet később az iskola mellé telepítettek, családjaik rokoni kapcsolatban álltak. Domokos József az 1950-es évek elején kántorkodott, Mihály Imre egykori plébánosról is beszél, akit hét hónapra bebörtönöztek, ő az alatt a káplánnal végezte a templomi szolgálatot. Aztán az iskolában hivatalnokként dolgozott, majd, amikor a fia középiskolás korú lett, munkásként helyezkedett el a szentkirályi dongagyárban, hogy a fiát felvegyék, mert a káderlapon a munkás származás előnyt jelentett. Úgy mondta, szükség volt erre, mert a családból senki sem volt párttag. A kényszerű székely furfang eredményes volt, a fiú tanító lett, nemzedékeknek adta tovább a tudást és a hitet. Domokos Jóska búcsúzasképpen a házszenteléskor előadott éneket idézte: „Hol van a zsidók királya, ki ma született, mert csillaga napkeletről nékünk feltetszett, és az Ő imáadására minket vezetett”...

Elgondolom: mennyire eleven szöttes a Márton Áron élete, különféle sorsok fonódnak belé. Mintázata egyszerű, motívumai mégis végtelenül gazdagok, őrzik az itteni nép ünnepeit és hétköznapijait. Márton Áron akkori pünkösdi beszédéből idézünk: „Ma egy éve gyűltetek itt össze ezen a helyen és tettetek fogadalmat a boldogságos Szűz Mária előtt, hogy buzgón kitartotok katolikus hitetek mellett, amit meg is tettetek, mert kedves keresztény testvéreim, az elmúlt esztendőben nem volt könnyű katolikus kereszténynek lenni, annyi megpróbáltatással szemben, annyi kísértéssel szemben, ami bennünket ért. Erő kellett ahhoz, hogy egy katolikus felemelt fővel tudjon járni. Most egy éve a háromszázezret számláló keresztény katolikusokból hetvenötezer jött el a boldogságos Szűzanyához, hogy megerősítse magát hitében. Ma pedig százezer lelket számlálunk, ami bizonyítja, hogy minden körülmények

között megtartottatok fogadalmatokat, amit most egy éve a boldogságos Szűzanya lábainál tettetek.”

A politikai hatalom törekvései az 1940-es évek második felében

1949-ben nemcsak a csíksomlyói búcsút tiltották be: Márton Áront is letartóztatták. Milyen események vezettek idáig, mi volt a hatalom célja? Mert ne gondoljuk, hogy a hatalom vakon gyűlölködik: a hatalomnak céljai és megfontolásai vannak, melyeket megpróbál érvényre juttatni. Lestyán Ferenc nyugalmazott marosvásárhelyi plébánost a székelyudvarhelyi papi otthonban kerestem föl. A tudós paptörténész szóban is összefoglalta az eseményeket, több könyvét adta a kezembe.

„A második világháború befejezése után nem sokkal az államhatalom következetesen igyekezett megszüntetni az egyházak befolyását, hiszen ezek a nemzeti kultúrának is a védelmezői voltak.

- 1948. augusztus 3-án államosítják az összes hitvallásos iskolát;
- 1948. október 1-jén erőszakos hatósági beavatkozással megkezdik a görög katolikus egyház felszámolását;
- a papság csaknem felétől megvonják az államsegélyt, a püspök arra kényszerül, hogy tiltakozásul ideiglenesen lemondjon az államsegélyről;
- 1948-49-ben az összes római katolikus és görög katolikus püspököt letartóztatják, többen meghalnak a börtönökben;
- a hat római katolikus püspökség működése közül csak kettő működését engedélyezik: Gyulafehérváron és Jászvásáron;
- csak egy papnevelő intézetet engedélyeznek, Gyulafehérváron. Később Jászvásáron román tagozatot indítanak, félve attól, hogy a regáti kispapok Gyulafehérváron elmagyarosodnak.

Márton Áron a hétfájdalmas Szent Szűz Mária ünnepén, 1948. szeptember 15-én valamennyi plébániának körlevelet küldött, hogy azt olvassák föl. „A törvény intézkedései alapján egyházmegyéinkben 12 római katolikus óvoda; 175 római katolikus elemi iskola; 12 római katolikus gimnázium; 3 római katolikus kereskedelmi iskola; 2 római katolikus tanítóképző; 1 római katolikus óvónőképző; 1 római katolikus ipariskola; 1

római katolikus gazdasági iskola; 17 római katolikus nevelőintézet (internátus) és két római katolikus árvaház épületeit, berendezését és összes ingó és ingatlan vagyonát vették át az állami közegek.” „Az Egyház isteni Alapítójától, Jézus Krisztustól kapta a jogot és a parancsot, hogy híveit a gyerekkortól kezdve valláserkölcsei szellemben nevelje természetfölötti rendeltetésének megfelelően.” Felhívja a hívek figyelmét a családok, az édesanyák megnövekedett feladataira a hitoktatás területén.

A püspök 1948. október 11-i körlevelében szolidaritást vállalt a görög katolikusokkal, és engedélyt adott arra, hogy a katolikus templomokban kapjanak helyet. A szekuritáé azonban megakadályozta, hogy a görög katolikus papok római katolikus templomokban misézhesse. Egyébként Márton Áron 1949-es letartóztatása előtt c. érseki kinevezést kapott Rómából, melyet szabadon bocsátása után használhatott volna, azonban ezzel a joggal sem élt.

Márton Áron 1949. január 4-i keltezésű levelében fegyelmezett hithűségre buzdít. „Az egyházmegye az elmúlt tíz év alatt ismételtén jutott nehéz helyzetbe, és a reám háruló feladatok intézésében mindig bátorítás és erő forrása volt a számomra a hűség és bizalom, melyet T. testvéreim és kedves Híveim részéről tapasztaltam.” A Szentírásból kitartásra biztató idézeteket választott: „Vigyázzatok, ébren legyetek és imádkozzatok, mert nem tudjátok, mikor jön el az idő.” Az 1948-as alkotmány szerint a vallási kultuszok kötelesek bemutatni jóváhagyásra működésük statútumát. A Kultuszminisztérium azonban jelentős módosításokat kért a benyújtott statútumban. A fő törekvésük az volt, hogy a katolikus egyház működjön Rómától függetlenül. Márton Áron a válaszában ennek a leghatározottabban ellenállt, leírta, hogy egyedül a pápa joga, hogy kinevezze az egyházmegyéket vezetőit, és egyedül a Szentszék szervezhet vagy szüntethet meg egyházmegyét. Ennek az utóbbi pontnak azért volt nagy a jelentősége, mert a román állam a történelmi nagyváradi egyházmegye önálló működését sem tette lehetővé, összevonásra került a szatmárilal. Mivel az állam a követeléseit nem tudta érvényesíteni, a katolikus egyház működési statútumát a kommunista rendszer nem hagyta jóvá. Márton Áron viszont hivatkozott arra, hogy a vallásszabadságot és a lelkiismereti szabadságot az alkotmány elismeri, azt nem lehet korlátozni. Rend-

kívüli programot adott a plébániáknak, hogy 1948 novemberétől 1949. május végéig minden vasárnap olyan bibliai olvasmányokat vegyenek a szentmisékben, melyek az isteni kinyilatkoztatásban hithűségre és vértanúsága buzdítanak. Izajás 50, 6-7: Hátamat odaadtam azoknak, akik vertek, arcomat meg, akik tépáztak. Nem rejtettem el arcomat azok elől, akik gyaláztak és leköpdöstek. Isten, az Úr megsegít, ezért nem vallok szégyent. Máté 26,55: Mint valami rabló ellen, úgy vonultatok kardokkal és dorongokkal, hogy elfogjatok. János 15,27: Tegyetek tanúságot rólam, hiszen kezdettől velem voltatok.

A püspök számolt azzal is, hogy a hatalom megkísérli megosztani az egyházat. Ezért a leghatározottabban rendelkezett: „Ha részt vesz valaki olyan gyűlésen, amelynek kifejezett vagy tudott tárgya az egyháztól való elszakadás, eretnokség vagy katolikus hitünknek és vallásunknak bármily módosítása, 'korszerűvé' tétele: ipso facto az Apostoli Széknek különös módon fenntartott kiközösítésébe esik.” A kiközösítés az egyházban nagyon komoly dolog, Márton Áron nem habozott a pap-ságot, a híveket fegyelemre inteni. Márton Áron kiállásának és példájának köszönhető, hogy a hatalom nem tudta elképzeléseit megvalósítani. Az egyházmegye 130 papja vállalta a börtönt, ahol 12-en meg is haltak, mások zaklatásokat kellett elviseljenek, de kitartottak elveik mellett. A többi egyházmegyében hasonló volt a helyzet.”

Előzménye volt tehát annak, hogy a hatalom el akarta távolítani Márton Áront az egyházmegye éléről. Nem számolt azonban a hit erejével, azzal, hogy a belső, lelki ellenállást nem lehet legyőzni. A politikában lehet számolgatni, lehetnek különféle pártok, a hit azonban egy és oszthatatlan.

Márton Áron letartóztatása

Márton Áron elfogásának történetét Bodoni Árpád nyugalmazott borbándi plébános beszélte el, aki az ötvenes évek elejétől tartózkodott Gyulafehérvár melletti állomáshelyén.

„Az 1949-es csíksomlyói búcsú volt az utolsó, melyen külső körmenetet lehetett tartani, utána a hatalom betiltotta, csak a templomban

lehetett misézni. Gyergyószentmiklósról vonattal mentünk, észrevettem, hogy kísérnek bennünket. A búcsú fényét Márton Áron püspök úr részvétele emelte. A hit megvallása, demonstrálása szálla volt a hatalom szemében, bérmaútjait igyekeztek mindenféle külső rendezvénnyel, például zajos motorversennyel megzavarni, az iskolásokat akadályozni. Ő azonban nem hátrált meg, a leghatározottabban kiállt a hit védelmében. Én, mikor megláttam, könny szökött a szemembe, de féltettem is a püspökünket, hiszen akkor már folytak a letartóztatások. A búcsú után még nem tudták letartóztatni, bérmautat is végzett, a papok számára is tartott összejövetelt, mindenütt körülvették a hívei. A Csíksomlyóról való kijutásban én is a segítségére voltam, előrementem, hogy velem foglalkozzanak, az alatt az autója el tudott térni, végül hazajutott Fehérvárra.

Minden községben van egy mindentudó, hírhozó valaki. Akkoriban Gyergyószentmiklóson szolgáltam, 1949. június vége felé jött ez a kicsi, alacsony fehérnép: –Káplán úr, a püspök urat elvitték! – Honnan tudja? – Bement a éjszaka a Szabad Európa. Azután tudtam meg a többit. Tövishez közel, Bukarest felé menve tartóztatták le, a helyét is pontosan megtudtam később, volt ott két szomorúfűz. Ijeszteti s behódoltta akarták tenni az embereket. Ha egyszer a főnökömet ez éri, bújjak el oda, ahova tudok, számítottak erre az emberi érzésre. Azonban az ellenkezőjét érték el.

A püspök urat akkor behívták Bukarestbe, hogy adja be a statútumot, az egyház működési szabályzatát. Fehérvárt a szokásos sofőrje bement a kórházba, tudta előre, mi fog történni, nem akart részt venni. Kaptak egy idegen sofőrt, elér az útkereszteződéshez, az autó nem megy tovább. Két perc múlva jön a másik autó, átszáll, akkor lefogták. Püspökével együtt Ferencz Béni irodaigazgatót is letartóztatták, 1951-ben szabadult, ekkor kényszerlakhelyre tették, 1954–59 között ismét börtönt szenvedett, azután internáltak.

Titokban akarták végezni a lefogást, de mi tudtuk, mert valaki látta és elmondta. Mikor a püspök úr hazakerült, megkérdeztem tőle, így volt-e? Azt mondja, úgy volt, te. Mondom, még egy dolgot tudunk. Mikor püspök urat szállították az enyedi börtönbe, keze-lába meg volt láncolva. Szász Pali volt vele, ő is letartóztatva, megbéklyózva. Szász

Pali erdélyi szenátor volt, református ember, Enyeden villája volt a központban. Tudjuk, hogy az úton a püspök úr marmeládos kenyeret evett, tartani kellett a bilincses kezét, hogy a szájához tudja emelni. Mikor az állomásról a börtönbe gyalog átvitték, megint látta valaki, édesanyám testvérei ott laktak, két nap múlva ezt is tudtuk.

Szász Pálról még azt mondom el, hogy eredetileg sárdiak, ez nem messze van Gyulafehérvártól, Marosszentimrétől lefelé birtoka is volt, híres nemesített állatokat tartott. Én az unokaöccsével együtt jártam a Majláth gimnáziumba, ő püspök úr unokahúgát, Erzsikét vette feleségül. Csombordon laktak, s Márton püspök úrral kimentünk, hogy a Jóska gyermekét megkereszteljük, ez már azután történt persze, hogy a püspök úr kiszabadult. Semmi el nem vész, Isten a hajszálunkat is számon tartja, a püspök úr börtönbeli életének epizódjairól mindig jött egy-egy híradás, sokszor nem is tudtuk, hogyan. Eszembe jut Máté evangéliuma: „Ne féljeteek hát tőlük! Hiszen semmi sincs elrejtve, ami nyilvánosságra ne kerülne, s olyan titok sincs, ami ki ne tudódna. Amit sötétben mondok nektek, azt mondjátok el fényes nappal, és amit a fületekbe súgnak, azt hirdessétek a háztetőkről. Ne féljeteek azoktól, akik a testet megölik, a lelket azonban nem tudják megölni.” (Mt. 10,26)

Márton Áron és a vasgárdista prefektus

A hullámzó történelmi korszak az emberség találkozásának történeteit is megteremtette. Az egyik ilyen, különösnek tűnő de éppen ezért jellemző epizódot Bodoni Árpád plébános adja elő.

„Amikor az én generációm elindult, hogy teljesítse hivatását, Romániában mindent megtettek azért, hogy a katolikus papságot behódoltassák, rávegyék a Rómától való elszakadásra. Az oktatás, az egyházi vagyoni államosítása, a hitoktatás visszaszorítása, megfélemlítés, gazdasági nyomás – csak vázlatos jelzése az eszköztárnak, a bizonytalanság, a félelem légkörét nehéz lenne leírni, azt hiszem, hogy az utókor, ha nem élte át, nehezen fogja föl. Márton Áron püspököt 1949-ben tartóztatták le, püspöktársait, kinevezett helyetteseit, papok sorát vitték a különféle

börtönökbe, sokan meghaltak a kínzások, embertelen bánásmód következtében. Mindezekre még visszatérek, most el szeretnék mondani egy történetet, melyben a véletlennek tűnő események láncolatában meglepő módon fonódik össze történelem és emberi sors.

Gyulafehérváron a második világháború alatt egy Baciú Coriolán nevű, a vasgárdistákhoz tartozó ember volt a prefektus. Az 1940-es második bécsi döntés Gyulafehérvárt Romániának hagyta, Kolozsvár pedig visszakerült Magyarországhoz. Márton Áron püspök úr nem adta föl székhelyét, Gyulafehérvárt, ezért, ha Kolozsvárra akart menni a híveihez, útlevelet kellett kérnie. 1944-ben ez a vasgárdista prefektus állította ki számára az iratokat.

Ez az év Magyarország számára tragikus eseményeket hozott. 1944. március 19-én Magyarországot megszállták a németek, ezt gyorsan megtehették, hiszen Ausztria bekebelezésével Németország határos volt Magyarországgal. A németek március 27-én Kolozsvárra is bevonultak, a Gestapo felállította székhelyét, összegyűjtötték a zsidókat, és megindultak a deportálások.

Márton Áron 1944. május 18-án érkezett Kolozsvárra, kilenc papot szentelt. Látva a helyzet alakulását, azonnal az üldözöttek védelmére kelt. Ekkor mondta el híres beszédét a zsidók védelmében, sőt írásban fordult a politikai és katonai vezetőkhez, felszólítva őket, hogy akadályozzák meg a deportálásokat, ezt a cselekedetet nem lehet összeegyeztetni a keresztény lelkiismerettel. Ebből a beszédből idézni is szeretnék, mert példáját adja annak, hogy az igazságért minden körülmény között ki kell állni. „A felebaráti szeretet parancsának nyílt vállalása és érvényesítése ma inkább kötelességünk, mint nyugalmas időkben... Aki felebarátja ellen vét, veszélyezteti a kereszténység kétezer évi munkájának nagy eredményét, az emberek testvériségének gondolatát... Kedves Fiaim! Két hónappal ezelőtt, mikor a szerpapságot adtam föl nektek, azt mondtam: lehet, hogy a vértanúságra avatlak föl titeket. S ezt megismétlem most is: lehet, hogy üldöztetéseket kell elszenvednetek, lehet, hogy gúnyolni fognak és sárral dobálni, lehet, hogy hála és elismerés helyett hálátlanság lesz a fizetségtek. De a

szent hivatalunkkal járó kötelességek teljesítésétől nem riaszthat vissza sem a börtön, sem emberi tekintetek. Az igazság védelmében és a szeretet szolgálatában az üldöztetés és a börtön nem szégyen, hanem dicsőség.”

Márton Áron visszatért Gyulafehérvárra, folytatta tevékenységét, a háború után az erősödő kommunista nyomással szemben védte az egyházat. A prefektust, aki Márton Áron számára az útlevelet kiadta, a politikai hatalom változásával egy év múlva letartóztatták, a nagyenyedi börtönbe került. Márton Áront, mivel nem teljesítette a politika elvárásait, 1949-ben szintén letartóztatták, őt is az enyedi börtönbe szállították, ahol találkozott ezzel a volt prefektussal, ahogy később megtudtam, egyszer-kétszer beszélgettek is, habár az őrizet rendkívül szigorú volt.

Teltek az évek, mindketten kiszabadultak. 1973-ban Márton püspök úr Borbándra jött bérálni, abba a faluba, ahol 1951 óta teljesítettem szolgálatot. Ez a prefektus ide való volt, itt élt, én eskettem, a gyermekeit kereszteltem, most pedig Márton püspök úr az ő fiát bérálta. A bérálási szertartás után Márton Áron és a prefektus karonfogva, csendesen beszélgetve sétált a templomtól a plébániáig. Különös a sors: a háború alatt a vasgárdista prefektus útlevele biztosította a püspök számára a lehetőséget, hogy papokat szenteljen és védelmébe vegye az üldözötteket, Márton Áron pedig az ő fiát részesítette a bérálás szentségében, ami a Szentlélek üzenetét közvetíti, a hit megvallására ad erőt. A két ellentábor képviselőit úgy sodorta egymás mellé a történelem, hogy mindketten segítették egymást.

A család története szintén érdekesen alakult. A prefektus édesapjának eredetileg magyar neve volt, Simon Gergely, Petele mellől származtak. A monarchia idején kakastollas csendőrként szolgált a Székelyföldön. Ismertem, többször elbeszélgettünk. Egyik este bejön hozzám: Plébános úr, vannak-e régi magyar nótái? A faluban ugyanis tudták, hogy rendelkezem gramofonnal, akkoriban ritkaság volt ez a készülék. Igen, vannak. Tessék már föltenni. Föltettem, meghallgatta, valamikor ezekre a dallamokra igencsak forgathatta a leányokat. Sőhajtott, megkönnyezte, megköszönte, s elment. Reggelre halott volt, így búcsúzott a fiatalságától s az élettől.”

Márton Áron kiszabadulása

Márton Áront 1949-től 1955-ig tartották fogva. 1955. január 6-ig volt börtönben, Gyulafehérvárra 1955. március 25-én tért vissza. Egy évig mozoghatott szabadon, ezután tizenegy évig szobafogságra ítélték, lakhelyéről csak a székesegyházba mehetett át. Nem tudták megtörni, elveit nem adta föl. Szabadulása után haladéktalanul hozzálátott az egyházmegye ügyeinek rendbetételéhez. Erről ismét a szemtanú, Bodoni Árpád plébános számol be.

„Mikor hazakerült, az első, amit kihangsúlyozott: Vegyétek tudomásul, képes vagyok máma is visszamenni, én nem alkudtam, nem ígértem semmit. Azt kértem, hogy teljes joghatóságomat gyakoroljam. Ha nem, visszamegyek oda, ahol voltam. Előttünk így mutatkozott be, hogy oszlasson el minden híresztelést. Először azt mondták, hogy kegyelmet gyakorol a kormány, hazaengedik. A püspök úr nem szólt semmit, csak azt kérdezte, mi a feltétele a szabadságomnak. Petru Groza azt felelte, semmi. A püspök úr gyakorolhatja a joghatóságát. Tehát ő nem kért kegyelmet. És meghajoltak előtte. A joghatóságot visszavette, Faragót megbüntette, s akkor jött Nemecek Váradról, s ő lett a rektor, s Huber Jóska s Péter Anaklét, ő Rómában végzett, s ezek elindították az új teológiát. Attól a perctől én bementem gyónatni, minden csütörtökön, a mai napig is.

A püspök úr hazatérése után egyhetes papi lelkigyakorlatot hirdettek. Utána az volt a szokás, a püspök úr beszél, ő mondja a szentmisét. Csüngtünk rajta, mit mond. Elé áll Faragó, a vicerektor, és ami szép igazság, azt elmondja, a mottója ez volt: fehér vértanú. A püspök úr így válaszolt: Köszönöm a méltatást, nem tettem többet, mint ami a kötelességem volt, de azt megtettem. Akkor mindegyikkel szembenéz, azt mondja: Szentdomokoson születtem. Arra tanítottak az iskolában, hogy hirdessük az Evangéliumot. Aztán Szeredában, a gimnáziumban arra tanítottak, hirdessük az Evangéliumot. Eljöttem Fehérvárra, kispap koromban arra tanítottak, hogy hirdessük az Evangéliumot. Összehúzta a szemöldökét. Én azt mondom, ne hirdessétek. Állt egy percig, és azt mondta: Hanem élje a pap és így hirdesse az Evangéliumot.

Mikor észrevettük, hogy milyen népszerű, mennyire sikeresek az útjai, korlátozták a mozgását, nem mehetett ki, csak a templomba, az óráira hozzá jártak be a papnövendékek. A hátsó kertben sétált, én rendszeres kísérője voltam. A püspök úr kevés beszédű volt. Mentünk le, szívott egy trabukkót. Mikor kijutott Rómába, VI. Pál személyesen fogadta. Megkérdeztem tőle: Kegyelmes úr, tessék megmondani, hogy mi van ott. Fiam, az első dolog, szűk utcák, s akivel voltam, a teológus, a sofőr hajtott, mint bolond, minden percben azt gondoltam, most halunk meg. Én másra voltam kíváncsi, tovább kérdeztem. Ekkor felsőhajtott, s elmondta, hogy latinul négy órán keresztül előadta az erdélyi egyház történelmét és helyzetét VI. Pál pápának. „Fiam, mi nem ismerjük őket, de ők sem ismernek minket.” Ebben benne volt minden.

Még egy epizód, ami az akkori feszültségre utal. A püspök úrnak volt két nagy farkaskutyája. Egyik éjszaka nagy ugatás, aztán csend, a püspök úr kimegy, a kutyákat meglőtték. Szerencse, hogy nem lőtték meg őt is. A titkára Leitner Jancsi volt, ismertem régről, azt mondja, veszedelemben forgunk. Mikor aztán megtörtént a forradalom, a csütörtöki napon bent voltam Fehérváron. Jött egy ezredes, bocsánatot kér, bejön az irodába, felemeli a parkettet, kiveszi a mikrofont, elvágja a zsinórt. Kimegy, s akkor elvágja a huzalt a fal tövéénél is. Az a rész már a katonasághoz tartozott.”

Márton Áron börtönből való szabadulásához még egy érdekes epizód kapcsolódik. Fogsága idején a joghatóságot titkosan kinevezett megbízottak vitték tovább, ha őket is letartóztatták, a következő lépett a helyébe. Nagy megtartó ereje volt annak, hogy mindenki tudta, a püspök csak ideiglenesen, kényszer hatására van távol, és az ő joghatósága érvényben van. Léstyán Ferenc erről a következőképpen számolt be: „Az ötödik titkos jelölt én voltam. Rólam még valószínűleg nem tudtak, ekkor Szilveszter Sándornak, aki korábban le volt tartóztatva, visszaadtam a delegációt. Erre nehezebb volt rájönni, mert mikor letartóztatták, elvesztette, most pedig tőlem visszakapta. Mivel 1953-ban én is börtönbe kerültem, Márton Áron kiszabadulásáig Szilvesztertől ment tovább a delegáció, egészen Márton Áron püspök kiszabadulásáig, aki 1955. március 25-én átvette az egyházmegye vezetését.”

A sofőr is bémált

A következő epizódokat Darvas-Kozma József csíkszeredai plébános adja elő. Az elbeszélésében szereplő Szabó Sándor zalatnai plébános arca az én emlékezetemben is fölmerül. Rendszeresen vezette Márton Áron gépkocsiját, ezért úgy nevezte magát, hogy ő a püspök úr kormányzója. Azt már Tamás József püspöktől tudom, hogy a sofőrséget akkor tanulta ki, amikor Gyulafehérváron Márton Áron letartóztatása után bizonytalanlanná vált a teológia helyzete.

„Gyermekekoromban a plébános, Barabás Márton Csátószegen lakott, onnan látta el Szentsimont is. A káplánja, Szabó Sándor, ebben az évben átköltözött Szentsimonba. Mi nagyon szerettük, mert a gyerekekkel külön foglalkozott, a templomkerítésnél játszott velünk, kicsikkel, nagyokkal, számháborúzni ott tanultunk meg. Az októberi, májusi ajtatósságra szívesen mentünk, meg ministrálni, felkészített az első áldozásra, akkor az első osztály után már első áldozáshoz engedtek. 1955-ben szabadult ki Márton Áron püspök úr a börtönből, és 1955-56-ban már bémált, Csíkot végiglátogatta. Akkor az első, második, harmadik osztályos gyerekek is bémálkoztak, mert bizonytalan volt, hogy vajon lesz-e még alkalom arra, hogy a püspök szabadon járhasson-kelhessen a hívei körében. Ez a püspök úrnak mintegy diadalútja volt, a hit diadalútja, amit aztán le is tiltott az állam, és szobafogságra ítélték.

A tisztelendő úr, Szabó Sándor lett a falunk első plébánosa is, mert végül a két falu, Csátószeg és Szentsimon megoszlott, Márton püspök úr külön plébániává nyilvánította. A plébános úr a ministrálásra pontokat adott, a vasárnapi nagymisére két pontot kaptunk, a vecsernyére és a kicsi misére egy-egy pontot. De aki rorate misére ment reggel hat órakor adventben, azért két pont járt. Volt, amikor egy évben vagy hatszáz ministráns-pontom is összegyűlt. Nagyon szerettük a pap bácsit, megfigyeltük, hogy nemcsak a szentmise idején van a templomban, hanem máskor is bemegy és imádkozik. És este egyedül, mikor a templomot bezárták, utána is bement és imádkozott, még a kéztartását is megjegyeztük és próbáltuk leutánozni. Szabó Sándort az akkori iskolaigazgató és a volt kollektív elnök jelentgetése alapján felfüggesztette az állam. Megvonták a működési engedélyét, meghurcolták, és egy féléven át nem

misézhetett. Emlékszem arra, hogy amikor a plébánosunkat 1965-ben elvitték a fekete autóval, a szomszédos faluból jött a nyugdíjas plébános misézni, és mikor az oltárhoz ért, ennyit mondott: „Keresztények, sírjátok”. Mindenki sírt. Én a kórusban voltam akkor éppen fúvó-nyomó, és arra nagyon emlékszem, hogy annyira megrendült mindenki, hogy éppen csak ezt kellett bemondja a pap bácsi: Keresztények, sírjátok, mert azt a szentmisét a hívek végig sírták és zokogták. Szentsimonból 13-an voltak a kis- és nagyszemináriumban, ez Szabó Sándor működésének is köszönhető. Nem lettek mind papok, de volt, amikor egyszerre találkozára összejöttek, akkor heten voltunk szentsimoni papok. Akkor készültem Gyulafehérvárra, amikor Szabó Sándort letartóztatták. Az állami hatóság jól értette, mit kell csinálni, és ez nagyon jól jött, hogy megakadályozzák, hogy több diák ebből a faluból ne legyen. Szabó Sándor azután Homoród-Karácsonyfalvára került, és egy év után Márton püspök úr fölvitte Gyulafehérvárra gazdasági igazgatónak és személyi sofőrnek. Ő kísérte a püspök urat a bérmaúton. Volt, ahol a sok bérmlendő miatt a püspök úr megkérte, hogy segítsen neki a bérmlásban. Akkor terjedt el, hogy olyan sokan bérmláltak, hogy még a sofőr is bérmlált.”

A tanító püspök

Börtönből való szabadulása után Márton Áron nagy sikerű bérmautakat tartott, népszerűségét a hatalom nem nézte jó szemmel, mozgását korlátozták. Még a teológiára se mehetett át, a diákok jártak hozzá előadást hallgatni, vizsgázni. Berszán Lajos, a gyimesfelsőlaki Szent Erzsébet iskolakomplexum alapítója, a következőképpen emlékszik erre az időszakra:

„Hivatástudatom a zágoni iskolában alakult ki. Az én időmben az általános iskola hétosztályos volt. Elég fiatalon mentem Gyulafehérvárra, 12 éves voltam. Amennyire el tudja határozni magát egy diákocská, én el voltam. Aztán Gyulafehérváron az ember megerősödött a hivatásában. Utána volt a hat év a teológián. Ki nem hagyhatom, hogy mit jelentett Márton Áron püspök úrnak már csak a jelenléte, hihetetlen,

hogy egy embernek a kisugárzása milyen lehet. Csak látni kellett, ahogy bevonult a székesegyházba például egy szentmisét végezni. Az a szelíd mosoly, ami az arcán volt. Az a határozott beszéd, ahogy a prédikációit elmondta. Az ő gesztusa. Meg egyáltalán, ahogy mondom, maga a megjelenése. Úgy megragadta az embert, hát aztán még a szavai. Az külön kegyelem volt, hogy ő volt akkor. 1966 áprilisában ő szentelt pappá.

Büszkén mondom, hogy a püspök úr nekünk tanárunk is volt az évfolyamon. Mindig tudott választ adni a kommunista kormánynak. Például a teológiai tanárok működéséhez állami megerősítés kellett. A püspök úr viszont kinevezte tanárnak saját magát, és nem kért hozzá állami megerősítést. Akkor házi őrizetben volt, nem jöhetett át a közeli teológiára sem, mi mentünk át a püspökségre. Ott be volt rendezve egy szoba, székekkel, még emlékszem, jó kényelmes nádfonatú székek voltak, szeretttük, és abban ülve hallgattuk az előadását. Két tantárgyat tanított nekünk, a szociológiát és a hodegetikát, gyakorlati lelkipásztorkodást. Bizonyos helyzetekben a pap hogy találja fel magát. Úgy, hogy az egyház törvényei is érvényesüljenek, meg hát ne egy törvénybetartó valakit lássanak a papban, hanem egy lelkipásztort mégis. Csodálatosak voltak ezek az órák. Ott tudatosodott bennem például, az ő szociológiaóráján, hogy nem mi vagyunk az államért, hanem az állam van az emberért, az állam kell szolgálja az embert. Ez akkor nekem olyan újság volt, mert kicsi korunktól azt verték belénk, hogy a párt így, a párt úgy, vigyázz, hogy a pártnak tetszedjél. És akkor meghallom egy ilyen hiteles embertől, hogy az állam van értünk, nem mi vagyunk az államért, így kell gondolkodni. Minden órája után szabadabbnak éreztem magamat. Ezt például II. János Pál pápa úgy fejezte ki, hogy mikor a beiktatási szentmiséje volt, a pásztortoját, ami egy kereszt a pápa kezében, magasra emelte, és odakiáltotta a tömegnek, hogy ne féljete, tehát a félelmet fel akarta oldani az embereken. A püspök úrnak minden órája szabadabbá tett, nem szolgánépség voltunk, hanem láttunk egyebet is, fölhívta a figyelmet. Ehhez egy olyan ember kellett, mint Márton Áron. Illyés Gyula, „ember-katedrálisnak” nevezte. Minden pap mondja, aki ismerte, aki dolgozott az ő irányítása alatt, hogy a püspök kiállt a papjáért. A hitoktatással kapcsolatban azt mondta, hogy azért még a börtönt is vállalni kell, erre személyes példát adott. Mikor későbbi állomáshelye-

men, Magyarországban a hatóság bele akart szólni a hitoktatásba, a püspök úr megvédett, hivatalos papírt adott. A helytállásra példaként hozom Dénes Dávid nevű paptársunkat, aki 1957–64 között börtönbe került. Mikor az édesanyját megkérdezték, hogy bírja, hogy a fia be van zárva a börtönbe, a hős lelkű édesanya azt válaszolta, hogy a püspöke is ott van.”

Tamás Lajos csíkszeredai segédpüspök tanulmányi éveiből így emlékszik Márton Áronra: „1955-ben került ki a börtönből, utána bérmaútra indult. 1956-ban bérmaült itt Csíkban is, akkor már Szentsimonban laktunk, édesapám a vasútnál kapott állást, hatodik osztályosként itt bérmaültam. Akkor láttam először a püspök urat, akkor éltem át először azt, hogy milyen diadallal fogadták a kiszabadulása után. Két sorban a templomkaputól a templom bejáratáig voltunk felállítva, elől a bérmaültok, mögöttük a hívek, közöttünk vonult be a templomba.

Gyulafehérvárott a középiskolában Márton Áront az ünnepeken láttuk, mert ő végezte a székesegyházban a szentmisét. Persze az ő méltóságteljes megjelenése mindig mindenkire nagy hatással volt. Kispap korunkban elbeszélgetett velünk, elmondhattuk, ha valamilyen problémánk volt. Ötöd és hatodéven szociológiát, egyházközségi szervezést tanított. Házi őrizetben volt, nem járhatott át a szemináriumba, mi mentünk át minden héten egyszer órára. Nála mindenki nagyon-nagyon tanult, mert szígyellte, ha nem tudott.

Teológiai tanulmányaimat Gyulafehérváron az 1960-as években végeztem. A hatalom nyomását éreznünk kellett. A diákokat gyakran beidéztek, és faggatták őket. A módszer a megfélemlítés volt. Hogy az ember mindig féljen, érezze, hogy a szekuritáé tudja, hogy az illető mit gondol, hol jár. Általában vizsgaidőszakban hívogattak. Utolsó éves voltam, amikor Szent Imréről tartottam előadást, ami megtetszett a diákoknak, elkérték és sokszorosították a szövegét. Ennek egy példánya a szekuritáé kezébe került, valószínűleg egy beépített emberen keresztül. Az én bűnöm az volt, azzal vádoltak, hogy a román ifjúságot erkölcsileg elmarasztalom. Volt egy osztálytársam, aki például megkapta a Larousse lexikont. Azzal vádolták, hogy abban benne volt Sztálinnak, Leninnek a képe, hogy amikor azokat nézegették, azokat kigúnyolták, kikacagták. Ezzel az alkalommal nagyon sok kispapot rendeltek be a szekuritáéra.

Én az ablakon láttam, hogy Márton Áron püspök úr jön. Aztán riadalom támadt, minket gyorsan betelereltek egy más helységbe, hogy ne lásson bennünket. Márton Áron püspök úr persze megtudta, a Belügyminisztériumhoz fordult, akkor egy ideig felhagytak a zaklatással.

Végül Márton Áron püspök úr 1968. április 21-én pappá szentelt.”

A csíkszeredai Szent Ágoston-templom

A csíkszeredai Szent Ágoston-templom nevében is titkot rejt, erről Pénzes József plébános beszél. A város fölé magasodó templomot egy helyi építész, Homonnay Albert Márton tervezte, a sziklakertbe a plébános Márton Áron szülőfalujából, Csíkszentdomokosról hozott követ és gypárvirágot.

„A gyulafehérvári egyházmegye jubileumi esztendejének egyik eseménye volt a Szent Ágoston-templom felszentelése. Annak idején Csíkszereda plébánosának, Borbély Gábor főesperes úrnak volt a gondolata, hogy templomot kell építeni Csíkszeredának. Szerette volna Márton Áron püspök úr tiszteletére építtetni, de templomot építeni és felszentelni csak boldoggá avatott vagy szent tiszteletére lehet, Márton Áron boldoggá avatása még csak folyamatban van. Ezért úgy gondolta és azt ajánlotta, hogy mivel Márton püspök úr augusztus 28-án született, és az édesapját Ágostonnak hívták, legyen a védőszent Szent Ágoston, akkor egybefoglalja a püspököt és az édesapját.”

EMIGRÁNS SORS

Pomogáts Béla

Kovács Imre – menekülésben, fogságban, szabadságban¹

Kovács Imre *Magyarország megszállása* című politikai önéletrajzában, amely jó három évtizede jelent meg a kanadai Torontóban, olvastam a következő tanulságos kis történetet. A második világháború vége felé Kovács, aki a Nemzeti Parasztpárt egyik vezető személyisége és a háború elleni mozgalom vezérkarának jeles tagja volt, azt a megbízást kapta, hogy hozzon össze egy találkozózt Újszászy István tábornok, a magyar vezérkari főnökség kémelhárító osztályának parancsnoka és Rajk László, az illegális kommunista párt vezetője között, aki valamivel korábban szabadult az internálásból. A találkozó, ahogy annak idején mondani szokták, „illegálisan” jött létre, ügyelni kellett, hogy a Gestapo mindenütt jelen lévő ügynökei ne szagolják ki a magyar katonai hatalom és a kommunisták tervezett együttműködését.

Újszászy és Rajk kezdeti kölcsönös bizalmatlansága részben a tábornok által felszolgált francia konyak hatására gyorsan feloldódott, ahogy Kovács Imre írja: „a kommunista vezér és a kommunista-vadász tábornok egymástól megghatódott”. Összetegeződtek, mind bizalmasabb tónusban tárgyalták meg tennivalóikat, majd az ezeréves magyar történelmet. „Az ezer év – írja Kovács – nagy idő, a beszélgetés is hosszú volt, olyan hosszú, hogy ők is, én is az üveg fenekére értünk. Az italtól megszelídültek, megenyhültek, a Hadik-laktanyát szükséges rossznak minő-

sították, az államhatalom mindenhatóságát kölcsönösen elismerték. Az utolsó poharat egymásra ürítették: – László! – István! Félttem, hogy összeölelkeznek, de az egyiket úri magyar gőgje, a másikat kommunista öntudata visszatartotta az illumináltságukban is lealacsonyító, komikusnak ígérkező jelenettől. A búcsúzásnál hosszan kezet szorítottak, Rajk megjegyezte: – Tanulságos este volt. Újszászy őszintén válaszolta: – És megnyugtató.”

Sokatmondó történet: a korábbi ellenségek mind barátságosabb tónusban beszélgetnek egymással, nemrég még egymás esküdt ellenségei voltak, aztán a történelem szorításában megpróbálják az összefogást annak érdekében, hogy a háború vége ne a németek oldalán találja Magyarországot. Végül aztán mindketten a szovjet térhódítás áldozatai lesznek: Újszászy nem sokkal a nevezetes találkozó után egy moszkvai börtönben hal meg, Rajk sorsa ismert, neki is csak egy fél évtizedet adatik még élnie. Kovács Imre, aki a nevezetes tárgyalásban alig vesz részt, inkább csak a rezonőr szerepét tölti be, életben marad, igaz, csak annak következtében, hogy 1947 őszén sikerül nyugatra menekülnie, máskülönben lehet, hogy rajta is beteljesedett volna számos nem kommunista politikus végzete. A három férfi találkozása szinte példázatos: akik Magyarországon történelmet „csinálnak”, azok többnyire rosszul végzik, a cselekvés közeléből eltanácsolt viszont megmenekül. Persze ő sem mindig, erre is számtalan példával szolgál a történelem.

Az életút mérföldkövei

Kovács Imrének, ez kiderül nevezetes emlékiratából, az volt az emberi és politikusi tragédiája, hogy néhány esztendő, tehát az 1944 és 1947 közötti rövid és viharos korszak kivételével alig alakíthatta a közéletet, holott egyénisége, felkészültsége, ambíciói arra rendelték volna, hogy ennek a közéletnek a cselekvő formálója legyen. Minden képessége megvolt erre: az ország egyik legnevesebb egyetemi intézményében, a közgazdasági karon tanult, egyik mestere Teleki Pál volt, később Szekfű Gyula szűkebb köréhez tartozott, korán eljegyezte magát a politikával, mint a népi szociográfiai irodalom neves egyénisége, a *Néma forradalom* című nagy hatású

¹ Előadásként hangzott el Balatonszárszón, 2015. novemberben egy Kovács Imre emlékkonferencián.

falukutató mű írója, tekintélyes ellenzéki lapok és folyóiratok, így a *Pesti Napló*, a *Magyarország*, a *Válasz*, a *Kelet Népe*, a *Szabad Szó* általános megbecsülésnek örvendő munkatársa, az 1937-ben létrehozott Márciusi Front egyik vezetője, az 1942-ben megalakult Történelmi Emlékbizottság egyik szervezője volt, mint ilyen, a háború ellen fellépő értelmiségi mozgalom egyik kezdeményezője, 1942-ben a Petőfi-szobornál, majd a pesti Vigadóban rendezett demonstráció egyik szónoka (az ellenállási mozgalom nevében ő olvasta fel a negyvennyolcas március 15-i követeléseket, majd Bajcsy-Zsilinszky Endrével közösen ő helyezte el a parasztság nevében a koszorút a szobor talapzatára). Korán beírta nevét a múlt század mozgalmas magyar történelmébe, mint ennek a történelemnek az értelmezője, majd alakítója, végül elszenvedője.

Nem volt zökkenőmentes az élete: 1942-ben a kémelhárítás rettetett börtönét is megjárta, szerencséjére a szervezet melléfogott, az író és három társát (Pálóczi-Horváth György és Bálint György neves újságírókat, valamint Cserépfalvi Imre könyvkiadót) végül is szabadlábra kellett helyezniök. (Akkor még az „ártatlannak” talált embereket szabadon engedték a leginkább félelmetes intézmények is – a nácik, majd a kommunisták idején ez már megváltozott.) A háború végén, midőn az ellenállási mozgalom megbízásából el akart jutni a szovjet hadvezetőséghez, mint magyar „partizán alezredest” őrizetbe vették, börtönről börtönre hurcolták, végül megszökött, így tudott szerepet vállalni a magyar demokrácia vezetői között. Hogy a szovjet katonai elhárítás egyszerűen melléfogott volna, avagy szándékosan keverte össze az író valaki mással, az rejtély maradt. Magam erősen gyanakszom, hogy nem tévedésről, hanem az író-politikus kiiktatási (vagy megfélemlítési) kísérletéről lehetett szó.

Kovács Imre különben sem volt könnyű helyzetben, hiszen a kommunista pártvezetőség, így Rákosi Mátyás és Révai József, akikkel Kovács Imre a nyilvánosság előtt is szembekerült, az első szabad napoktól kezdve arra törekedett, hogy rátegye kezét a hatalomra, és elszigetelje azokat, akik a valódi demokratikus megújulás hívei voltak. Ebben minden erkölcsi gátlás nélkül jártak el. Kovács Imrének tapasztalnia kellett, hogy pártja korán a kommunista vezetőség befolyása alá került, emiatt szakítani kényszerült a Nemzeti Parasztpárt olyan vezetőivel, mint Erdei Ferenc és Darvas József, akik igen korán (Erdei már a háború idején,

vagy még korábban a kommunisták titkos ügynöke volt, Darvas pedig a negyvenes évektől együttműködött a kommunista párttal). Kovács Imre végül magával a Parasztpárttal is szakítani kényszerült. Az 1947-es választásokon már Balogh István, korábban szegedi plébános és miniszterelnökségi államtitkár jó szándékú, de gyenge és esélytelen Független Demokrata Pártjának jelöltjeként szerzett mandátumot, nem sokkal ezután tudomására jutott, hogy a kommunista államvédelem feketelistájára került, és őrizetbevétele várható. Szinte az utolsó órákban sikerült elmenekülnie, Svájcban, majd Amerikában kötött ki, mint a politikai emigráció egyik szellemi vezetője, politikai tanulmányok, vitairatok és a már említett *Magyarország megszállása* című önéletrajzi visszaemlékezés szerzője. Mindhalálig kitartott demokratikus meggyőződése mellett, a szomorú módon többnyire ingatagnak bizonyult magyar politikai értelmiséggel ellentétben a politikai emigráció mindig következetes: meggyőződését okosan és bátran képviselő egyénisége maradt.

Memoárja két alkalommal is megjelent: 1979-ben Torontóban, majd 1990-ben Budapesten, ez politikai szerepének újraértékelését jelentette. Az önéletrajzi munka, hasonlóan több más, az emigrációban készült tanulmányához és könyvéhez, a huszadik század magyar történelmének útkereséseiről és útvesztéseiről adott képet. Így 1963-ban *Kiugrási kísérletek a második világháborúban*, 1968-ban *Duke ezredes jelentkezik*, 1980-ban *Lengyel menekültek és francia hadifoglyok Magyarországon 1939–1945* (Beszélgetés Varga Bélával) című művei ugyancsak a második világháborús Magyarországról, 1967-ben *Egy évszak emberei* és 1981-ben *Egy kísérlet bukása* című írásai a koalíciós korszak politikai konfliktusaival foglalkoztak. Valamennyi izgalmas és tanulságos olvasmány, egy nagyra hivatott, és csak néhány esztendeig tartó történelmi korszak reményeit és szomorú végét mutatják be.

Történelmi dokumentumok és publicisztika

Önéletrajzi és történelmi emlékeinek összegző feldolgozása, amelybe imént felsorolt tanulmányait is beledolgozta, az önéletrajzi dokumentumregény és a történelmi-politikai publicisztika módszerét vegyíti

egymással, ahogy a korszakkal foglalkozó más önéletrajzi és politikatörténeti művek is (például Kállay Miklós, Szegedy-Maszák Aladár, Nagy Ferenc, Kertész István, Kádár Gyula, Almásy Pál és mások visszaemlékezései). A személyes visszatekintés, az események krónikája többször is a politikai vitairatok szenvedélyébe csap át, a könyv írója a pamfletek indulatával eleveníti fel a kommunista vezetéssel vagy az ennek „foglyává” vált parasztpárti baloldallal történt összecsapásait. „Öt év történetét írtam meg – hangzik a terjedelmes munka előszava –, 1942-től 1947-ig, jórészt személyes élmények és tapasztalatok alapján, háttérben a nagyhatalmak roppant összecsapásának és végzetes tévedéseinek felvázolásával. Az öt év a magyar történelem legtragikusabb szakasza, vereséggel és bukással, majd újrakezdéssel.”

Az összefoglalás célja az volt, hogy megfelelően érzékeltesse annak a történelmi átalakulásnak a jelentőségét, amelynek maga az író-politikus Kovács Imre is tudatában volt, jóllehet következményeit kritikusan szemlélte, és számos eredményét erősen vitatta. Azt azonban – ellentétben a politikai emigráció konzervatív szárnyával – ő is elismerte, hogy az 1945-ös korszakforduló új lehetőségeket nyitott meg a magyar nép előtt, még ha ezeket a lehetőségeket nem sikerült is valóra váltani. „Történelmünket – írta – nagy, drámai és tragikus események gyakran megszakították, de ugyanannak a rendszernek a folyamatosságát érintetlenül hagyták. A fordulópont 1945: lezárult az a hosszú-hosszú folyamat, amit büszkén *ezerévn*nek nevezünk, és elkezdődött egy új korszak, aminek megjelölésére még nincs kellő távlatunk. Eddigi jellegében az új korszak mindannak az ellenkezője, amit az *ezerév* képvisel és szimbolizál, de akárhogy is lesz, akármit hoz a jövő, a fejlődés előreviszi a magyarságot, ismeretlen rendeltetése felé, nem pedig hátra, hogy megtörtén, sírva a múltjára boruljon.”

Ez a könyve is tanúsítja, hogy egész munkásságát a politika iránti szenvedélyes érdeklődés hatotta át, távolból is élénk figyelemmel kísérte a magyarországi, illetve kelet-európai eseményeket, igyekezett világpolitikai összefüggésbe helyezni megfigyeléseit, következtetéseit. Számos olyan politikai eseményről, tervezetről, megbeszélésről, vitáról adott beszámolót, amelyet mint ezek résztvevője és tanúja közelről ismerhetett. Emlékirata a magyar memoárirodalom nagy hagyományait követi, ez a hagyomány a magyar elbeszélő próza igen régi és nagy hatású műfaji

konstrukciója, bátran állíthatjuk a regényirodalom mellé. A klasszikus erdélyi és magyarországi emlékiratnak megvannak a maga irodalomszociológiai és formatörténeti hagyományai. Általában akkor készültek ezek az emlékezések, amidőn szerzőjük már megvált attól a szereptől, amelyet korábban betöltött a társadalomban, a közélet harcaiban, formájuk ezért az utólagos számvetés, a jövőnek, a nemzeti közösségnek vagy Istennek szóló vallomás. Az emlékező mintegy végső számadásra készült, életének és cselekedeteinek, ahogy Misztótfalusi Kis Miklós, az erdélyi memoárirodalom egyik klasszikusa írta: a maga „mentségét” kívánta papírra vetni. Nem a dicsőséget célozta meg, hanem a sorsot és a pályát zárta le, mindazonáltal volt közösségi feladata is, az utódoknak szolgált tanulság és eligazítás gyanánt. Az emlékiratokban megidézett történelem az utódokat akarta felvilágosítani, az események nyomán leszűrt tanulságok által eligazítani.

A memoárirodalom hagyományai

Ebben a szándékban a magyar memoár- és naplóirodalom legújabb korszaka is osztozott: az írók és közéleti emberek egyrészt maguk is „mentségnek” tekintették mindazt, amit papírra vetettek, tetteiket és politikai, morális döntéseiket világították meg, azt, hogy miért kellett úgy cselekedniük, ahogy cselekedtek a közép- és kelet-európai történelem elmúlt drámai időszakának fordulatos eseményei és kényszerűségei között. Jelen voltak a történelemben, vagy csak elszenveték a történelem fordulatait, engedtek kényszerűségeinek, és ennek a történelmi jelenlétnek a körülményeire és következményeire kerestek magyarázatot. De elsősorban nem a „mentség” foglalkoztatta őket, semmiképpen sem az öngigazolás, nem a múltat akarták dicsfénybe öltöztetni vagy mentegetni. A huszadik századi magyar memoárirók, így Kovács Imre sem hírnevüket készülték gyarapítani, inkább arra törekedtek, hogy a történelmi korszak tanulságait világítsák meg, most már nem csak a család, a barátok, az eklézsia számára, mint a régiek, hanem egy tágasabb közösségnek, a magyarságnak, talán Kelet- és Közép-Európa közös történelmi sorsot hordozó népeinek.

A memoárirodalom jelene persze nemcsak szociológiájában és moráljában kötődik a klasszikus hagyományokhoz, hanem irodalmi formáiban is, az önéletírás szervezője a múlt idő, az egymásra épülő események sorozata. Kompozíciója így azt az elvet követi, amelyet Halász Gábor *Az újabb regényről* című tanulmányában, szemben a 19. századi regény „koncentrikus” szerkezetével, „lineáris” rendnek nevezett. A tanulmányban a következőket olvasom: „A végtelenül változatos regényirodalomban, ahol minden osztályozási kísérlet kétes értékű, nagyjában kétfajta regénytípust vehetünk fel. Az egyikben az író az eseményeket mintegy láncra fűzi, egymás után sorakoztatja az epizódokat, kalandokat, amelyeknek száma tisztán a mesélő kényétől függ, jóval kevesebb vagy több is lehetne anélkül, hogy a regény egésze csorbulna. Jelentőségük is többnyire csak abban áll, hogy megtörténnek, a hős keresztülment rajtuk, de nem általuk lett azzá, ami; vagyis az események önmagukban érdekesek, és nem lélekalakító hatásukban. [...] A másik típusnál a regény cselekvénye egy egyéni lélek vagy család sorsa körül épül ki, az események jellemekre rétegződnek, általuk és értük vannak. A regény koncepciója nem epizódokból fűződő egyenes vonal, amely tetszés szerint nyújtható, hanem zárt kör, az eseményeknek egy pontba futó sugárrendszerével. Terjedelme, részeinek aránya szigorú belső törvényeknek van alávetve; szerkeszteni kell, hogy jó legyen. A kalandok a hős lelki evolúcióját szolgálják, értelmet hordoznak, szerepük van.”

Olyan regényről, tágasabb értelemben olyan elbeszélő műről van szó tehát, amelynek belső arányait nem a hősök cselekvése és e cselekvések társadalmi, illetve lélektani motívumrendszerének felkutatása hozza létre, hanem az egymás után leírt események és életjelenségek időrendbe szedett sorozata. Ez a műfaj elsősorban panorámát kínál, egy korszak változatos életét és egy ember változó sorsát mutatja be, és ezért az epikus anyag megtűri, sőt megköveteli a kitérőket, a kommentárokat. Az előadást hol a személyes vallomás, hol a politikus szenvedély, hol az értekező tárgyilagosság szövi át. Voltak írók, vagy pontosabban: író-teoretikusok, például Kolozsvári Grandpierre Emil, akik a magyar próza természetes karakterét látták ennek a memoárirodalomnak a hagyományaiban, a „lineáris” előadásban és abban, hogy a cselekmény zárt körét minduntalan megszakítják a dokumentatív és

kommentatív elemek. Mindennek nagymértékben megfelel Kovács Imre emlékirata, amellel, hogy igen tüzetesen és elemző módon, emellett erős kritikai érzékkel mutatta be az úgynevezett „koalíciós korszak” eseményeit: a szovjet megszálló hatalom erőszakosságát és arroganciáját, a kommunista párt Rákosi Mátyás személyéhez köthető manipulációit és a demokratikus mozgalmak (a Parasztpárt, a Kisgazdapárt, a kereszténydemokrácia és a szociáldemokrata párt) erőtlenségét. Mindenekelőtt rámutatott azoknak a politikusoknak a tévedéseire és bűneire, akik személyes hatalmi ambícióik oltárán feláldozták saját pártjuk és a magyar demokrácia érdekeit. A történetnek ugyanis két mozgatója volt: egyrészt a kommunista párt agresszív természete, másrészt a demokratikus pártok tehetetlensége. Igaz, hogy a szovjet hadsereg árnyékában ezek a demokratikus pártok akkor is tétlenségre lettek volna ítélve, ha cselekvésre szánják el magukat. Kovács Imre emlékiratában természetesen a maga személyes élettörténetét: küzdelmeit, vívódásait, reményeit és csalódásait is bemutatta.

Visszatekintése igen tartalmas és gazdag munka, aligha akad olyan memoár vagy történelmi feldolgozás, amely ehhez hasonló hitelességgel és elemzőkészséggel ábrázolta volna a drámai mozzanatokban bővelkedő rövid történelmi korszak (1942–1947) eseményeit, közéleti küzdelmeit és szereplőit. Az író az imént említett emlékirat-irodalom hagyományai szerint dolgozta fel anyagát, igen festői arcképekben idézi fel szereplőinek, például Horthy Miklósnak, Kállay Miklósnak, Lakatos Gézának, Tildy Zoltánnak, Nagy Ferencnek, Rákosi Mátyásnak, Szakasits Árpádnak, Kovács Bélának az alakját, és igen érdekesek azok a megjegyzések is, amelyeket az ország végzetét megszabó nagyhatalmak vezetőiről: Hitlerről, Veessenmayerről, Sztálinról és Molotovról tesz. Ismerte őket, sokat személyes tapasztalatokból, de akivel nem találkozott, azokról is hiteles és eredeti véleménye volt. Visszatekintése nem nélkülözi a szépirodalmi, mondhatnám regényírói készségeket sem, alkalomadtán vitriolos iróniával mutatja be az általa megörökített történelmi események szereplőit. Már utaltam arra, hogy milyen elbeszélőkészséggel mutatta be könyvének egy helyén Újszász Istvánnak, Horthy-rendszer kémelhárító főnökének és Rajk Lászlónak, az illegális kommunista párt vezetőjének találkozását.

Az életmű tanulsága

Minderről igen érdekes képet adott a *Magyarország megszállása* című munkájában. A memoáíró politikai és emberi sorsa tulajdonképpen történelmi példázatot jelent: tragikus eseményekben túlságosan is bővelkedő történelmünkben igen gyakori jelenség volt az, hogy olyan politikusok, gondolkodók, akik igen szigorú erkölcsi érzékkel, biztos felkészültség birtokában és józan stratégiák nyomán szerették volna alakítani az ország sorsát, végül is kiszorulnak a cselekvés teréről. Közülük sokan, gondolok Széchenyi Istvánra, Teleki Lászlóra, Bethlen Istvánra, Teleki Pálra, Nagy Imrére, tragikus véget értek, másokat, például Kossuth Lajost, Károlyi Mihályt, Nagy Ferencet és persze Kovács Imrét az emigráció mentette meg a tragikus végtől (és az emigráció tette lehetővé azt, hogy történelmi mérleget készítve számoljanak be drámai tapasztalataikról). Ők mutatnak rá a magyar történelem tragikus természetére is: a hatalom általában azoknak a kezébe került, akik nagyon kevés józansággal és tisztességgel irányították az ország életét. Kovács Imrének tulajdonképpen szerencséje volt, mint cselekvő politikusnak alig voltak lehetőségei, az emigrációban viszont politikai gondolkodóként igen tartalmas életet élt, és hitelesen képviselte azt a stratégiát, amelyet az általa (meg mellette Németh László, Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Gombos Gyula és mások által) szorgalmazott „harmadik út” eszmévilága alapozott meg. Vagyis a nemzeti függetlenség, a társadalmi egyenlőség, az erkölcsi törvények korlátai közé fogott kapitalista berendezkedés eszméit, olyan eszmekört, amely egyesíteni szeretné a szabadság és a társadalmi egyenlőség klasszikus eszményeit – számolva mindezeknek kockázataival.

Kovács Imre alakjáról és tevékenységéről, jelentőségükhöz képest ritkán szóltak az elmúlt évtizedek történelmi vagy irodalomtörténeti kiadványai. Azt jóformán mindenki elismerte, hogy huszadik századi történelmünk kiváló egyéniségéről van szó, de az országos átalakulások első éveit (a nyolcvanas évek végéhez, a kilencvenes évek elejéhez) képest, midőn egymást követve jelentek meg régebbi és az emigrációban készült művei, és emlékművét is felavatták alcsúti szülőhelyén, az utóbbi évtizedben (a Kovács Imre Társaságon kívül) viszonylag ritkán emlékeztek meg róla a politika és a történetírás képviselői, pedig történelmünkbe

és irodalmunk történetébe egyaránt beírta nevét, írói munkásságát és politikai tevékenységét nem kerülheti meg sem az irodalomtörténet-írás, sem a történettudomány. Alakját és munkásságát nem csak az emlékezetnek, hanem például egy méltó emlékműnek is meg kellene őriznie (például egy Wass Albert szobor helyett, ilyenből ugyanis szerte Magyarországon több tucatot találhat az érdeklődő). Művei teljes joggal foglalnak helyet abban a virtuális bibliotékában, amely nemzeti létünk és önismeretünk drámai dokumentumait gyűjti össze. Ott kellene lenniük a kézikönyvtárakban is, hogy bárki megismerkedjék velük, tanuljon belőlük, és ha kívánja, vitatkozzék a bennük foglaltakkal. Meggyőződésem, hogy a szellemi örökség méltányos recepciójának új lendületet és értelmezést kell adnunk. Munkásságának és politikai pályájának felgyülemlett tanulságait mindenképpen figyelembe kell vennünk, ha mint európai nemzet ismerni akarjuk önmagunkat, képességeinket, értékeinket, kudarcainkat, lehetőségeinket. Tartozunk ezzel a jövőnek, amelyet csakis a történelmi tapasztalatok és tanulságok közösségi elsajátítása által lehet megalapozni.

Végül is Kovács Imre munkáját, mind a bemutatott korszak hihetetlenül érdekes és ugyanakkor tragédiák közé vezető történetének ábrázolása, mind publicisztikai és írói erényei következtében a magyar memoáirodalom olvasmányos és tanulságos művei között kell számon tartanunk. Most, két esztendővel az író születésének centenáriumán túl el kellene gondolkodnunk azon, hogy mennyi minden nála található megállapítást, tanulságot, elemzést kellene egy hitelesebb és ígéretesebb nemzet- és történelemtkép kialakítása érdekében hasznosítani. *A Magyarország megszállása* és az író többi műve: szociográfiai és szépirodalmi munkák, történelmi és politikai tanulmányok ugyanis olyan művek, amelyek ma is gondolkodást, számvetést, időnként önvizsgálatot követelnek. Irodalmunk, ezen belül a magyar memoáirodalom hosszú évszázadokon keresztül mutatta fel a nemzet előtt zaklatott történelmünk krónikáját és tanulságait, ezek a tanulságok, ha a magyar közélet: a politika, a kulturális élet intézményeinek gondozói és képviselői kellő komolysággal szívlelték volna meg őket, sokat segíthettek volna abban, hogy a kíváncsatos józansággal és eredményességgel igazodjunk el ennek a történelemnek ma sem könnyű „Scyllái és Charybdisei” között.

KÖNYVISMERTETŐ

Császári Éva

Kovács Anna: A budapesti szlovák múlt nyomában

Kováčová, Anna: Po stopách slovenskej minulosti v Budapešti. 2014, Budapešť–Békešká Čaba, 347. p.

A *budapesti szlovák múlt nyomában* című tanulmánykötet Kovács Anna harmadik önálló kötete (2006: *A szlovákok élete és kultúrája Budapesten a dualizmus korában (1867–1918)*, 2012: *Ludovít Izák. A pesti szlovák közösség emblematikus alakja*).

A szerző 2010 óta tölti be a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézetének igazgatói tisztségét. Tanulmánykötete egyben kutatási és érdeklődési területének szubsztanciája is. A kötet 22 tanulmányt tartalmaz a budapesti és az alföldi szlovákság kultúrtörténetéből.

A mű egyedisége abban is rejlik, hogy szervesen beleilleszthető mind a magyarországi szlovák nemzetiség kultúrtörténetébe, mind pedig Szlovákia nemzeti és kultúrtörténeti kontextusába. A tanulmánykötet felhívja a figyelmet az egykori fővárosban élő és működő szlovák közösség kulturális örökségére és azokra az egyéniségekre, akik nem csak a fővárosi szlovákság, hanem a szlovák nemzet egészének fejlődésében és a közös szlovák–magyar történelemben is szerepet játszottak.

A tanulmánykötet tematikailag három részre tagolódik: 1. *A történelmi Magyarország fővárosának szlovák képe a 19. és a 20. században*; 2. *Szlovák entellektüelek és kulturális képviselők a budapesti kötődések kontextusában*; 3. *Alföldi valóság*.

Az első tematikai egységben megismerkedhetünk a Habsburg Birodalom idején a fővárosban zajló szlovák kulturális, vallási és tár-

sas élettel, az egyedi nagyvárosi légkörrel, az itt élő szlovákok különálló egyházi intézményeivel és a körülöttük csoportosuló egyesületekkel. Képet kapunk a katolikus és az evangélikus egyház szlovák vonatkozású működéséről, a szlovák kultúra és hagyományok propagálásának módjairól, a műkedvelő színjátszásnak a fővárosban élő szlovákok kulturális életében betöltött igen fontos szerepéről. A szerző dokumentálja a szlovák bevándorlók társadalmi rétegződését és tevékenységét, bemutatja az eltérő társadalmi osztályokhoz tartozó emberek összejöveleit, találkozásainak módjait, a budapesti szlovákok kulturális topográfiáját: a fontos társadalmi feladatokat ellátó intézményeket (egyházközsegeket, kiadókat, nyomdákat, éttermeket, iskolákat, takarékszövetkezeteket, egyleteket, egyesületeket, többek között pl. *M. Mamuljak* és *J. Kollár* 1826-ban alapította *Szlovák Olvasók Egyletét*, a *Szlovák Nyelv és Irodalom Kedvelőinek Egyletét* (1834), az 50 éven át működő *Szlovák Egyesületet*, a *Budapesti Katolikus Munkásegyletet* és az *Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház Jótékony Női Egyletét*, mint egyetlen szlovák női egyletet.)

A bevándorolt szlovákok felekezeti, kulturális és társas élete zömében Józsefváros, Lipótváros, Terézváros és Erzsébetváros területén zajlott.

A második nagyobb tematikailag elkülönülő szakaszban a szerző bemutatja a politikai, a szellemi és a kulturális szférában fontos szerepet betöltő szlovák egyéniségek (pl. *J. Kollár*, *J. Kadavý*, *J. Palárik*, *S. Czambel*, *P. D. Bella*, *J. A. Wagner*, *L. Izák*) életpályáját. A kutatott időszakban ugyanis nem csupán kétkezi munkások telepedtek le hosszabb-rövidebb ideig a fővárosban, hanem mérnökök, zeneszerzők, szerkesztők, politikusok, építészek, orvosok, tanárok és kisiparosok is. Az önálló szlovák evangélikus testület megalakulása szorosan összefügg a nemzetébresztő *Ján Kollár* evangélikus lelkész tevékenységével, aki 30 évig szolgálta a Deák téri evangélikus templom háromnyelvű felekezetét. Megismerhetjük *Ján Palárik* terézvárosi káplán szellemi és kulturális tevékenységét, aki mindig a szlovák–magyar együttműködés lehetőségeit kereste. Célul tűzte ki, hogy a szlovákok saját nemzeti központot alakítsanak ki Pesten, és az irodalmi és a társasélet megszervezésére törekedett. Olvashatunk továbbá *Ján Babilonról*, aki 20 év alatt összegyűjtött 1500 receptjéből adta ki az egyszerű polgári konyha igényeit kielégítő első szlovák nyelvű szakácskönyvet (1870).

Kitér az asszimiláció folyamatára is, amikor a korabeli intoleráns légkör következtében a kisebbségek fokozatosan alkalmazkodtak a többséghez. Itt olvashatunk a 19. század második felében íródott fővárosi és részben alföldi ihletésű útleírásokról, prózai művekről, novellákról, amelyek arról tanúskodnak, hogy szerzőik jól ismerték és ennek következtében hitelesen ábrázolták a fővárosi és az alföldi szlovák közösségeket és azok tagjait.

A harmadik nagy témakör az alföldi valósággal foglalkozik: korabeli utazók, publicisták nagyítóján keresztül nyerhetünk betekintést az alföldi szlovákság életébe. A szerző kitér az alföldi szlovák értelmiségnek a *Matica Slovenská* (Szlovák Anyácska) kulturális és tudományos intézmény működésében betöltött szerepére. Bemutatja azokat a pest-budai és alföldi értelmiségieket, akik hozzájárultak a fent említett szervezet megalapításához és működéséhez (1863–1875). A *Matica* (alapító, rendes, támogató, tiszteletbeli) tagjai között Pest megyei, nógrádi és bácskai szlovákok is voltak.

Ebben a részben szembesülhetünk az *alföldi szlovákság* fogalmának több szempontú értelmezésével, definiálásának problémájával is, amely terminológiai kérdésnek tekinthető. Irodalmi, történelmi, földrajzi és kulturális szempontból is lényeges tisztázni, ki nevezhető alföldi szlováknak, és ki nem.

A kötet tanulmányai érdekes adatokkal gazdagítják és elégítik ki mindazok tudásvágyát, akik közelebbről szeretnének megismerkedni a korabeli pest-budai/budapesti szlovákság történetével, jeles képviselőivel és azon tényezőkkel, amelyek elősegítették a fővárosi szlovákok gazdag társas és kulturális életének kialakulását és virágzását.

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Cirill és Metód öröksége és annak üzenete a szláv világ számára

Tachiaos E., Antonios: Cyrilometodské dedičstvo a jeho odkaz svetu Slovanov. = Historický časopis. 62. r. 2014. 3. no. 385–391. p.

Jelen tanulmány 2013. szeptember 6-án előadás formájában hangzott el a pozsonyi Prímás Palota Tükörtermében, azon ünnepélyes alkalomból, amikor is Tachiaos professzor átvehette a Szlovák Tudományos Akadémia Nemzetközi díját a társadalomtudományokban és a kultúrában elért rendkívüli eredményeiért.

Konstantin életrajzában két olyan szakasz található, amelyben mintegy meghatározzák a két hittérítő testvérnek a szlávok számára hozott alapvető szellemi és kulturális érdemeit.

Az első passzus a 851-ben, Szamarában lezajló párbeszédet eleveníti meg, ahol Cirill meggyőzi az arabokat arról, hogy minden tudás és művészet Bizánctól származik. Ezen megállapítás alatt azt értette, hogy a Bizánci Birodalom örökölte meg az ókori Görögország hatalmas szellemi gazdagságát, amelyet a későbbiekben a római hagyomány is megővött. A görög és a római kultúra a kereszténység, e nagyszabású szintézis katalizátora, hatásának következtében átalakult. E kultúra értékeinek és fogalmainak egyetlen kifejezőeszköze a görög nyelv volt.

A második szakasz 862-ben játszódik, amikor Mihály császár válaszol Rasztiszláv kérésére, és hangsúlyozza, hogy nem csupán olyan embert küld a Morva Birodalomba, aki képviseli a fent említett értékeket, hanem eszközt is, amelynek segítségével az ott élő szlávok részeseivé válhatnak e gazdag szellemi örökségnek. Ez az eszköz pedig nem más, mint a Cirill által összeállított írás volt. Bizánc tehát felkínálta a szlávoknak kulturális és szellemi kultiváltságát, amely életük részévé vált.

A bizánci kultúra átültetése a szlávok világába az említett ábécé és a két hittérítő testvér tevékenysége révén valósulhatott meg.

Cirill és Metód életadó érként működtek a szlávok világában, ugyanis rajtuk keresztül áramlottak be ebbe a közegbe a Bizánci Birodalom kulturális értékei. Nem csupán kifejezőeszközt adtak a szlávok kezébe, hanem addig nem létező irodalmi nyelvvel is megajándékozták őket. Megteremtették mindazon feltételeket, amelyek elengedhetetlenek voltak a szláv nemzeti kulturális élet szabad fejlődése és az öntudatosodás formálódása számára. Bizánc örökségének nyomai megtalálhatók a szlávok modern valóságában is.

Cirill és Metód hagyományának első és legjelentősebb pontjának az egyedülálló glagolita írás tekinthető, amely bizánci csillagászati, mágikus, alkímiai és egyéb szimbólumokból állt össze. Cirill és Metód missziójának befejezte utáni első évszázadban használták még, majd felváltotta a görög ábécéből származó cirillika. A cirill ábécé 38 jelből állt, amelyből 24 volt közvetlenül görög eredetű, a fennmaradó 14 jel kizárólag az ószlávban meglévő hangok jelölésére szolgált.

A kereszténység elterjedésével Szerbiában és Oroszországban is elterjedt a cirillika. Metód halála után a szláv írást kiszorította a latin írásmód, azonban a szláv nyelv fennmaradt.

A szláv népek őrzik a meggyőződést, miszerint a cirill betűs írás azonos azzal a nemzeti és szellemi függetlenséggel, amelyet a szaloniki fivérek a 9. hoztak el a szlávoknak.

Amennyiben a cirilli–metódi hagyomány szimbóluma az írás, még nagyobb a jelentősége a szókincsnek, amellyel e hagyományt kifejezik. A Cirill és Metód által formált nyelv hihetetlen mennyiségű, magából a szláv nyelvből képzett fogalmat és terminust foglalt magába, amelyek Bizánc szellemi és kulturális tapasztalatát közvetítették. Mindez az ószláv nyelv kreativitásáról árulkodik, és a görög nyelvtől való függetlenségét hangsúlyozza.

Cirill és Metód örökségének üzenete nem halványul, ellenkezőleg, egyre világosabbá válik, hiszen a szellemi és kulturális függetlenség és szabadság örök értékeit hordozza magában.

Császári Éva

A nemzet mint egyetlen értékelési kritérium? Cseh régiók Cislajtániában és a (még mindig) etnicista cseh historiográfia

Kladiwa, Pavel: *Národ jako jediné hodnotící kritérium? České země v Předlitavsku a (stále) etnicistní česká historiografie.* = *Český časopis historický.* 113. r. 2015. 4. no. 989–1008. p.

A történelmi Csehország területén évszázadokon át több nemzetiség élt egymás mellett. Az első világháború előtti évtizedben az etnikai különbségek hangsúlyozásával a konfliktuspotenciál is megnőtt. Azonban a lakosság nemzetiségi azonosításával kapcsolatban felmerül néhány kulcsfontosságú kérdés: ide tartozik az etnicitás, a nemzetiség, az etnikum és a nemzet fogalmának többféle értelmezése.

A cseh historiográfiában a *nemzet* fogalom *tudatos* kulturális társadalomként való felfogása magyarázatra szorul. A 19. századi cseh történelem legújabb szintéziseiben az a meggyőződés él, hogy a hazafias kommunikáció és a nemzeti hovatartozás gondolata már az említett évszázad 30-as, 40-es éveiben széles társadalmi rétegeket érintett, és a cseh nemzet-tudat a kollektív és az egyéni identitás alapvető alkotóelemévé vált.

A szerző az 1850-es éveket követő morvaországi és sziléziai társadalomfejlődést kutatva arra a meggyőződésre jutott, hogy az erős és kizárólagos nemzeti identitástudat megkérdőjelezhető. Úgy véli, pontatlan az olyan fogalmakat, mint a *cseh nyelvű*, illetve *német nyelvű* egyszerűen *cseh* és *német* kifejezésekkel helyettesíteni, ugyanis az utóbbi két fogalom a nemzet öntudatos egyéneinek képzetét hívja elő ott, ahol az adott nyelv használóiról kellene írni.

A felfogás, miszerint nemzetek egymással versengenek és harcolnak, amikor is evidens, hogy elsősorban a politikai elitből verbuválódott ún. művelt réteg egy része áll a háttérben, mégpedig helyi szinten. Miért is feltételezzük hát, hogy egész nemzeteket testesítenek meg?

M. Portmann német kutató is felhívja a figyelmet arra, hogy a 19. század derekán a különböző népeket (szlovákokat, cseheket, németeket) J. Kořalka (*Nationsbildungs und nationale der Deutschen...*) a szó modern, nemzeti-etnikai értelmében használja, holott az adott korban a nemzet még nem volt releváns tömegjelenség, és a szlovákokra vonat-

kozólag használt nemzeti emancipáció szókapcsolat is a szlovákok számára fennálló igazságtalan viszonyokat sugalmazza. A megállapítás, miszerint az ún. nemzetiségileg idegen uralom igája tehető felelőssé a szlovákok nyugtalanító helyzetéért is, magyarázatra szorul: mit is jelent az idegen uralom, amikor is a lakosság nagy része ki volt zárva a politikai életből és a nemzetiségi különbségek sokkal kisebb jelentőséggel bírtak, mint a szociálisak?

M. Řepa szerint a korabeli források alapján rekonstruálható a 19. századi emberek gondolkodásmódja, bár ezeket a szövegeket a lakosság igen szűk rétegei hozták létre.

R. Rogers és F. Cooper *Beyond identity* című tanulmányukban arról írnak, hogy az identitás fogalmával való visszaélés nem csupán a szociális elemzés vizsgálatát befolyásolja, hanem a lényegét is, ugyanis elvész a koncepció egyértelműsége. Azt is hangsúlyozzák, hogy a társadalomtudományok és a történelem olyan kulcsfogalmai, mint a nemzet, etnicitás vagy faj, egyúttal a társadalmi és a politikai gyakorlatok és elemzések kategóriái is. Ezeket a kategóriákat pedig a korabeli agitátorok is alkalmazzák.

Brubaker és Cooper a társadalomtudományokban használt etnikai és nemzeti kategóriákról megállapítják, hogy a fogalmak eléggé felszínesek. Javasolják, hogy az identitás fogalmát identifikáció, extern identifikáció, önmegértés, azonosság, összekapcsoltság, csoportszerűség fogalmakkal helyettesítsék.

Az utóbbi években az Egyesült Államokban működő új „történelmi iskola” fontos impulzust adott a közép-európai országok történelmének kutatásában. Igyekeznek szisztematikusan fellépni az etnikai ügyek túlhangsúlyozásával és állandó jelenlétével szemben. G. B. Cohen *Prágai németek* című munkájában például kiemeli a szocioökonómiai pozíció fontosságát a nemzeti identifikáció számára. J. King a České Budějovici-i nemzetiségek specifikus környezetét elemezte, amely nagymértékű bilingvizmusával és speciális, erős lokális jelleggel bíró csoportidentitásával (Budweiser) tűnt ki. King kifogásolta a közép-európai historiográfia nemzeti mozgalmakra és a nacionalizmusra vonatkozó hozzáállását.

P. M. Judson a nacionalista agitáció nyelvi elemzését végezte el. Véleménye szerint a bilingvizmus, a nemzeti identitás iránti közönyös-

ség és az opportunizmus magyarázatul szolgálnak a többnyelvű környezetben létező helyi kultúra fundamentális logikájára.

A Közép- és Kelet-Európa modern történelmével foglalkozó T. Zahra az oktatás és a szociális ügyek területén zajló nemzeti harcról szóló tanulmányaiban a nemzetiségi közönyösség koncepciójával is foglalkozik. Úgy véli, hogy a kutatók többsége csupán a nacionalista kultúra és ideológia tartalmát elemzi, azt azonban nem, hogy a lakosság körében milyen méreteket öltött. A nacionalizmussal szembeni közönyösségről pedig sem a korabeli források, sem a nemzetiségi térképek, sem pedig a népszámlálási adatok nem adnak tájékoztatást.

L. Cole a történészek tévedését abban látja, hogy mellőzik a komparatív történelmi elemzéseket, és csekély figyelmet szentelnek az ún. „átmeneti” identitásoknak (a kétnyelvűségnek és a szubnacionalis szférák identitásának, amely kategóriákba a tanulmány szerzője szerint beletartoznak a történelmi Csehország lokális identitásai is).

A jövőre nézve fontos lenne a szakmai párbeszédben pontosítani, kiegészíteni és figyelembe venni a szóban forgó területek teljes egészének fejlődését, és a nemzeti identitásra vonatkozó további kategóriákat is alkalmazni. M. Hroch szükségesnek tartja, hogy a nacionalizmussal szemben közönyös értelmiségi, művelt rétegek megemlékezésével is kiegészítsék a történelmi kutatásokat, akik bár rendelkeztek a szükséges etnicitással, mégsem vettek részt a nemzeti mozgalmakban.

Fontos továbbá, hogy a szóhasználatban, a fogalmak pontosításában is történjenek változások, és nagyobb figyelmet kell szentelni az osztrák Sziléziában fennálló helyzet feltárásának is. Ki kell küszöbölni, hogy a Habsburg-monarchiában a nemzetiségi konfliktusok fejlődése ne legyen túlmisztifikálva.

A szerző úgy véli, hogy a cseh historiográfia ez ideig nem vette figyelembe Cislajtániának a cseh történelem fejlődésében játszott szerepeit, és ennek az az oka, hogy a csehországi területek (és a cseh nyelvű lakosság) történelmét a centrális nacionalista eszme történelmével helyettesítik. Egy kiegyensúlyozott, a közép-európai nemzetiségi problematikával foglalkozó munka, amely figyelembe venné a 19. századi Cislajtánia egészének szerepét, még várat magára.

Császari Éva

„Német kérdés” és „európai kérdés” között H. A. Winkler szerint – A német nemzeti történet narratívája az újraegyesítés felől szemlélve

Winkler, Heinrich August: Von der deutschen zur europäischen Frage. Gedanken zu einem Jahrhundertproblem. = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 2015. 4. No. 473–486. p.; Der lange Weg nach Westen - 1: Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik; 2: Deutsche Geschichte vom „Dritten Reich“ bis zur Wiedervereinigung (München 2000); új keletű cikkek, interjúk, beszélgetések.

Szerző a kiemelkedő legújabb kori történészek egyike (ma a berlini Humboldt egyetem emeritus professzora), aki kétszáz év válságterhes német nemzeti fejlődéstörténetét összefoglaló munkájával – *Der lange Weg nach Westen* – egyenesen a pódiumra kerül. (Műve *Németország története a modern korban* címmel olvasható magyar kiadásban.) Az NSZK szövetségi országgyűlése őt kérte fel a második világháború befejezése 70. évfordulója alkalmából tartandó ünnepi beszédre. H. A. Winkler monográfiája a német „különutas”, szerencsésebb nyugati nemzetállamoké mögött évszázados elmaradásba került, ezek „normatív projektjével” szembenő folyamatot követi végig a háború utáni két Németország újraegyesítéséig. A középkor-kora újkori Német-római Birodalom fokozatos szétesése után a terjeszkedő porosz állam és a külön-hatalmi, multinacionális Habsburg-Ausztria közé ékelte részállamok porosz integrációjával (1871) – mellőzve Német-Ausztriát – történelmileg először jön létre polgári-modern német egységállam. Az újbirodalmi „Német Császárság” demokráciadeficitese berendezkedése, nagyhatalmi ambíciója azonban túlnyomással telíti a nemzettudatot, s az első világháborús vereséget követően politikailag rendkívül gyenge lábakon álló köztársasági formának adja át a helyét („weimari köztársaság”), amely másfél évtized elteltével a náci totalitarizmust magatehetetlenül engedi be a hatalomba az „erős államot” (gyengébb parlamentet, hathatósabb kormányzást) szorgalmazó antiliberalis erők mesterkedése nyomán.

A polgári-nemzeti integráció német megkérdettségét és a társadalmi-politikai fejlődés innen fakadó anomáliáit a történettudományi diskurzus hagyományosan mint „német kérdést” tematizálja. Winkler kon-

cepciójában újszerű elem a „kettős kétség” kihangsúlyozása: a nemzeti egység mellett a demokráciafejlődés. (Emögött a szakkritika a történész szociáldemokrata gyökereit látja, aki korábban megírta a weimari köztársaság munkásmozgalom-történetét is: *Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik*, 3 részben, 1984/87; utána pedig a weimari köztársaság általános történetét: *Weimar 1918–1933 – Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*, 1993.) Winkler a demokráciafolyamat kései célba érését végül a második világháború utáni nyugatnémet folyamatokkal datálja, melyek a német politika végzetes hitleri félrecsúszását követő („Harmadik Birodalom”), második világháború utáni új kezdet erejéből a korrekció lehetőségét kínálták. Ennek döntő eleme: a múlthoz való viszony tisztázása, a kialakult államhatárok elismerését beleértve, meghatározó jegye pedig: politikai berendezkedés felzárkóztatása a fejlett nyugati demokráciákhoz. Művének címe (Hosszú menetelés nyugatra) éppen erre utal; a nyugatra fordulás e külön hangsúllyal kiemelt elemét a magyar kiadás címadása sajnálatosan elsikkasztja. – Akármennyire későn, de végre az euroatlanti folyamat fősodrára váltó német fejlődésre így is vár még egy további buktató: a vesztes háború utáni szövetséges megszállás szovjet övezetének leválása és bolsevista különfejlődése a hidegháborús vasfüggöny túloldalán. A keletnémet állam hatalmi konszenzus mentén, demokratikus alapokon és az európai-euroatlanti integráció láthatárán végbement csatlakozása a nyugati Német Szövetséges Köztársasághoz 1990-ben a vasfüggöny lebontása után végre ezt is eltakarítja az útból, s Németország történelmileg először elnyeri független, demokratikus egységállami – az integrációs keretek között immár posztklasszikus nemzetállami – státuszát. A monográfia a lehető legpontosabban igyekszik megrajzolni az egyesítési folyamat során az angol, illetve francia aggályok („német, negyedik birodalmi” ébredés?) eloszlására felkészült stratégia cselekvési ütemét is – a politikai unió útját egyengető európai gazdasági és monetáris unióhoz történő előzetes csatlakozással.

H. A. Winkler legújabb kortörténete az új német egységállam fennállása tizedik évében érte el olvasóit, majd elérkezett a visszatekintés számára már némi időtávlatot nyitó negyedszázados évforduló. A történész az eltelt időben egyébként leteszi az asztalra a „nyugat” átfogó történetének szentelt monumentális, négyrészes, minden bizonnyal fő műnek

tekinthető s a német történettel azonos felfogásban készült munkáját is (*Geschichte des Westens*, 2009–2015). De 2015-ben elsősorban újra német története kerül az érdeklődés középpontjába. A szerzőt a megemlékezés apropóján vezető orgánumok és fórumok (mint jelen forrásunk) kézzől kézre adják. H. A. Winkler eme megnyilatkozásaiban rendre végigmondja német történetének summáját, emellett az új egységállam napi cselekvésével kiváltott felszólamlások igazságtartalmának szentel figyelmet, egyszerersmind szemrevételezi az aktuális menekültválságot.

Az egyesült Németország a maga területi és lakossági súlyával, a 2008-as nemzetközi adósságválságból is gyorsan kilábaló gazdasági erejével kétségkívül középponti helyet foglal el az Európai Unión belül. Következésképp bármit, amit nemzetközi témában tesz vagy felvet, tíz-egynéhány év után a partnerek könnyen „hegemóniatörekvésre” magyarázzák, ha viszont keresztez, negligál elképzeléseket, előállnak a „különutasság” bélyegével, „új német kérdéssel” kezdenek beszélni. Utóbbira például az iraki háború tervétől való, NATO/EU viszonylatban ugyan nem is egyedüli német elhatárolódás okán amerikai rezonanciából került sor (vö. Stephen J. Szabo: *Parting Ways – The Crisis in German-American Relations*, 2004). Valamivel korábban a szélsőjobb-oldali Haider-párt befogadását az Osztrák Néppárt kormánykoalíciójába, célozva természetesen Németországra, EU-szerte új „nagynémet” mozgolódásként fogadták, s francia nyomásra egyszeriben diplomáciai, politikai szankciókkal sújtották. (Így legalább „hozzáségitették” a koalíciós partnert, hogy félreálljon, s láthatták: szó nincs semmiféle tendenciáról.) Az adósságválság témájában végigvitt kemény reformkurzus szélesebb körű propagálását sokfelől a dominanciatörekvésnek kijáró bizalmatlansággal fogadták, ezúttal is a „német kérdés” felújulásáról huhogva (vö. utalt publikációk George Soros, T. Garton Ash, Brendan Simms tollából). Ismételten a „különutasság” vádja került elő az USA, Nagy-Britannia, illetve Franciaország líbiai beavatkozási javaslatától (2011) való német tartózkodással kapcsolatban. („Vonakodó hegemon”, „a múltjával sebezhető hegemon” – W. E. Paterson, illetve H. Münkler szerint; vö. William E. Paterson: *The Reluctant Hegemon – Germany Moves Centre Stage in the European Union*, *Journal of Common Market Studies*, 2011. Vol. 49; Herfried Münkler: *Macht in der Mitte – Die neuen*

Aufgaben Deutschlands in Europa, 2015) A német álláspontot, mint az Irakkal kapcsolatos esetben, de már a boszniai beavatkozás során is (ahol a távolmaradást akkor, 1995-ben, még senki nem észrevételezte) általában a világháborús bűnök rossz emlékezete motiválja – az esetleges frusztrációtól való félelem, amit a német fegyveres erő újra-megjelenése keltene, akárha humanitárius szerepben. Hogy az önmegszorítás humanitárius vonatkozásban mégsem egyértelműen indokolt (s hogy a holokauszthivatkozás kétfelől is releváns: ellene és mellette), megmutatta, hogy Németország 1998-ban Koszovóban vállalta a feladatot.

„Különutasság” és/vagy „hegemóniatörekvés”, a német kérdés „feléledése”: azt mondhatjuk, hogy az effajta vádaskodások pillanatnyi apropóból születő, lényegében minden valós alapot nélkülöző, ideges reakciók. Hallani mindezek ellenkezőjét is, mint 2011-ből Sikorski lengyel külügyminiszter kitételét, aki egy passzív német politikától inkább tartana, mint egy tetterős Németországtól. Sajátos megközelítést kapunk Hans Kudnami (*European Council of Foreign Relations*) Németország-elemzésében, aki német viszonylatban a domináns gazdasági erő és a katonai absztinencia szokatlan együttesét konstatálja, és az új német egységállam „geo-ökonómiai félhegemóniájáról”, a német kérdés új, geo-ökonómiai variánsáról beszél (*The Paradox of German Power*, 2014). Akárhonnan is nézzük, Németország súlyponti helyzete Európában és ezáltal súlyponti szerepe is természetes súlyánál fogva adott, amit akár saját, akár partneri részről veszni hagyni az európai integráció szilárdítása érdekében vétkes mulasztás lenne, „visszaélni” vele az EU-, illetve NATO-kötődés feltételei között nyilvánvalóan nem lehet. Nincs „új” német kérdés, mert nem is lehet. Sajnálatos módon lehet viszont „európai kérdésről” beszélni – az Unió válsága értelmében. E tekintetben az integráció előrehaladásának csúszása – a monetáris uniótól a fiskális unió és a valós politikai integráció irányában – némileg emlékeztet a német történeti fejlődés „kérdéseket” felvető késedelmes-ségére. Németország ma az integráció elmélyítése iránt elég tudatosan elkötelezi magát, és sokat áldoz rá, s ha ennek kapcsán „vezérhajó” módjára időnként úgy mozog, mintha „élre törne”, szükségtelen idegeskedni, vádaskodni, az illetékes partnerek mérlegeljék csak tárgyyszerűen a mindenkori helyzetet. Vigyázzanak legalább a most meglévő, önma-

gában törekény egyensúlyra, s vegyék számba a mindannyiunk nyakába szakadó globális menekültkérdés kezelését illető közös, torzsalkodások közepette nehezen elvégezhető feladatokat.

Winkler a menekültválság kapcsán kifejezésre juttatja, mennyire nem elfogult a közelmúlt vagy a jelen német politika irányában. A menekülttömeg irányában kinyilvánított feltétlen fogadókészség, ahogy az túlságosan is látványosan kivétel főképp Merkel kancellár asszony személyes altruizmusában (noha utóbb már némi visszakozásra került sor), és sokak szemében (főképp a keleti EU-bővítés országaiban) a német „erkölcsi önfelértékelés”, a morális „diktátum” színeit ölti fel, neki is szemet szúr, mint ennek hangot ad számtalan publikációjában. Természetesen Németországot s vele együtt a jövőjét illetően nagyon is „kétesélyes” Európát félti. Óv attól a túlvállalástól, ami még mindig a parttalan befogadás időközben sok ponton igazított alaptörvényi ős-doktrínájára megy vissza, és teljesíthetetlennek bizonyulhat, s csak felborít minden belső egyensúlyt – derékba törve Németország egész európai küldetését is. Rámutat: már a korábban befogadott tömegek integrációs lehetőségeit is túlértékelték, mire futna ki akkor a most már tízszeres szélességű kérdés kezelése a gyakorlati tenni-valók szempontjából, és mértékadó szakértőkkel egybehangzóan arra int: a német politika keresse sebes tempóban és fáradhatatlanul a közös európai/euroatlanti megoldás útjait a menekültkérdés rendezése érdekében.

Komáromi Sándor

A borszín ötven árnyalata: a kétrasszú egyének online társkeresési preferenciái

McGrath, Allison R., Tsunokai Glenn T., Schultz, Melinda, Kavanagh, Jillian & Tarrence, Jake A.: *Differing Shades of Colour: Online Dating Preferences of Biracial Individuals = Ethnic and Racial Studies*, 1 February 2016 (published online 1131313)

Az Egyesült Államok faji és etnikai összetétele egyre változatosabb lett az elmúlt évtizedekben. A különböző rasszok közötti szerelmi kapcsolatok és házasságok növekvő aránya a kétrasszú személyek számának gya-

rapodásához vezetett. A jelen kutatás az ő romantikus partnerválasztási szokásaik vizsgálatára tesz kísérletet egy internetes társskereső oldal adatlapjainak elemzésével. A szerzők a logisztikus regresszió módszerével vizsgálják a kétrasszú egyének hajlandóságát arra vonatkozóan, hogy a sajátjuktól eltérő bőrszínű személyekkel randevúzzanak. Az eredmények arra utalnak, hogy egy három faji komponensű hierarchia húzódik meg a fajhoz köthető társkeresési szokások mögött.

Az Amerikai Népszámlálási Hivatal adatai szerint 1990 óta az Egyesült Államok valamilyen faji/etnikai kisebbséghez tartozó lakosainak száma 19,7%-ról 36,3%-ra nőtt. Ennek folyománya, hogy 2010-ben az amerikai népesség 2,9% jellemezte magát faji szempontból kevert származásúként, előrejelzések szerint pedig 2050-re ezen állampolgárok aránya a 21%-ot is eléri majd. A bőrszínnek közötti választvonalak elmosódása javarészt az ezredforduló generációjához, a mai 18–29 éves fiatalokhoz köthető, akik többségükben támogatják a különböző rasszokhoz tartozó személyek közötti randevúzást, együttélést és házasságot.

Statisztikai adatok szerint manapság minden hetedik házasság különböző fajhoz vagy etnikumhoz tartozó személyek között kötődik az USA-ban. A kétrasszú egyének 92%-a vallotta magát pontosan két rasszból származónak. A fajilag kevert származású lakosság háromnegyede négy faji kombinációba sorolható: fehér és fekete (1,8 millió fő), fehér és egyéb (1,7 millió fő), fehér és ázsiai (1,6 millió fő), valamint fehér és indián vagy alaszakai őslakos (1,4 millió). A kétrasszú gyerekek szülei rendszerint mindkét etnikai kultúrával megismertetik csemetéiket, és igyekeznek a kulturális különbségek elfogadására is megtanítani őket. Az ilyen nevelés nemcsak önbizalmat és függetlenséget csepegtet a gyerekekbe, hanem egyfajta tudatosságot is arra vonatkozóan, hogy a rassz/faj sokkal inkább társadalmi konstrukció, mint biológiai valóság. Ezek a családok bizonyítottan szívesen laknak olyan környéken, amely faji és etnikai szempontból sokszínű, így aztán a gyerekeiknek több lehetőségük nyílik arra is, hogy változatos összetételű lakossággal találkozzanak és építsenek ki kapcsolatokat.

Egyes kutatások kimutatták, hogy a kétrasszú személyek nyitottabbak arra, hogy az övéktől eltérő bőrszínű egyénnel kössenek házasságot, mint az egyetlen rasszból származók. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy

bizonyos faji/etnikai kombinációjú egyének tudatosan elzárkóznak egyes fajoktól/etnikumoktól a társkeresés során. Emellett a rasszokhoz kötődő negatív sztereotípiák is befolyásolhatják döntéseiket (pl. hogy a feketék buják és laza erkölcsűek). Másrészt viszont, akárcsak a fajilag homogén örökséget hordozó emberek, kétrasszú társaik sem vonhatják ki magukat teljesen a környezetük hatása és a régóta fennálló faji felsőbbrendűség hegemoniája által kódolt attitűdök és viselkedésminták alól. Az Egyesült Államokban évszázadokon keresztül virágzott a faji elnyomás és felsőbbrendűség a társadalom minden szintjén. A rabszolgaság idején a sötétbőrűeket gyakorlatilag nem vették emberszámba, a fajok közötti házasságot pedig törvény tiltotta. Ráadásul egyetlen sötét bőrű felmenő elég volt ahhoz, hogy valakire már ne tekintsenek fehéreként.

Ez a bináris felfogás azonban az elmúlt ötven év fejleményei hatására mára teljesen felbolydult. Folyamatosan nőtt ugyanis a hispán, ázsiai és kétrasszú faji/etnikai származású személyek száma. 2003-ra a spanyol ajkú lakosság lett a legnépesebb faji/etnikai kisebbség, leszorítva a feketéket a dobogó legfelső fokáról. Bonilla-Silva (2004) azt állítja, hogy az USA-ban az egykor domináns bináris rendszer egy komplex, három rasszra bontható rendszerre kezd átalakulni – egyébként számos latin-amerikai és karib-tengeri társadalomhoz hasonlóan. Ebben a rendszerben a „fehérek” állnak legfölül, a „tiszteletbeli fehérek” középen és a „kollektív feketék” legalul.

Ez a három rasszra tagozódó rendszer befolyásolhatja a kétrasszú gyerekek faji identifikációját is. Egyes kutatások szerint például az ázsiai-fehér és a hispán-fehér párok inkább jellemzik gyerekeiket kétrasszúként vagy fehéreként, mint a fekete-fehér párok, az ázsiai-fehér fiatalok pedig egyaránt tartják magukat fehérnek vagy ázsiaiának, ha csak egyetlen rasszt lehet megjelölni. Mindez azt látszik megerősíteni, hogy egyes többség-kisebbség kombinációkban már nem annyira meghatározó az „egy csepp vér” elve, és ezek a kisebbségek a tiszteletbeli fehér státusz felé közelednek. Az, hogy ki vallja magát fehérnek, nagyban függ a személyével kapcsolatos társadalmi interakcióktól, illetve külső jegyeinek megítélésétől.

Homogén, de különböző faji háttérű társskereső személyeket vizsgálva Yancey (1998) úgy érvel, hogy az egyén motivációját a saját faji/etnikai csoportján kívüli társkeresésre általános társadalmi erők is ala-

kítják, például a vélt társadalmi előnyök függvényében. Az egymással randevúzókat tulajdonképpen személyes, szociális és kulturális értékekkel „kereskednek”, és olyan romantikus partnert keresnek, aki érzésük szerint kielégíti majd szükségleteiket és vágyaikat. A faj esetében a legmagasabb státuszt birtoklók akkor „kacsingatnak” lefelé, ha a fajilag alacsonyabb presztízsű partner mégis valamilyen előnnyel kecsegtet (pl. jobb anyagi helyzet vagy magasabb iskolázottság). A tiszteletbeli fehérek (ti. az ázsiaiak és a világos bőrű hispánok) hajlamosabbak felfelé vagy a csoportjukon belül keresgélni, és nem a „kollektív feketék” (pl. feketék és sötét bőrű hispánok) felé törekedni. A kérdés már csak az, hogy a két-rasszú személyek társkeresési preferenciái egyrasszú társaikéhoz hasonlóan működnek-e a három faji komponensű rendszerben.

Ami a kutatás módszertanát illeti, a szerzők a Match.com társkereső oldal válogatott profiljait elemezték. Az online társkereső portálok remek lehetőséget kínálnak a kutatóknak a fajok közötti randevúzási mintázatok vizsgálatára egyébként nehezen elérhető vagy rejtett népcsoportok körében. Ezeken az oldalakon ugyanis nemcsak a saját faji és etnikai hovatartozásukat jelölik meg önként a felhasználók, hanem az általuk kíváncsiaknak tartott személyekét is. A kutatás során összesen 1203 profil adatait dolgozták fel egy SPSS adatbázis segítségével.

A két-rasszú társkereső személyeknek több mint 87%-a jelölte be azt, hogy saját faji/etnikai csoportján kívül is szívesen randevúzna. A nagy többség (92%) szívesen választott volna fehér partnert, és majdnem ugyanannyian (81%) hispánt. 66% jelölt be ázsiai preferenciát, és 63% mondta, hogy szívesen lépne kapcsolatba fekete partnerrel. A tanulmány hat függő változót vizsgált. Az első a válaszadó hajlandóságát mérte arra, hogy más fajhoz vagy etnikumhoz tartozóval randevúzzon. A következő öt változó azt értékelte, hogy a két-rasszú személyek milyen mértékben voltak hajlandók párkapcsolatot kialakítani konkrétan fehérekkel, feketékkel, hispánokkal, ázsiai amerikaiakkal és valamely egyéb rassz tagjaival. Ami a független változót illeti, a válaszadók faji/etnikai hovatartozását egy sor szabad változóval jelölték, és nyolc két-rasszú kategóriát határoztak meg: ázsiai–fehér, ázsiai–egyéb, fekete–hispán, fekete–fehér, fekete–egyéb, hispán–fehér, hispán–egyéb és fehér–egyéb.

Az eredmények azt mutatják, hogy az egyének faji/etnikai származása szerint jelentős különbségek vannak a társkeresési preferenciákban. A két-rasszú társkeresők közül azok, akik valamely egyéb kategóriába tartozónak vélték magukat, inkább randevúztak saját kategóriájukon kívül, mint egyetlen rasszból származó társaik. Bár néhányan kifejezetten a sajátjuktól eltérő kategóriákat részesítették előnyben, a többség mégis olyan partnert keresett, aki hasonló faji/etnikai háttérrel rendelkezik. Ugyanakkor megállapítható, hogy ennek ellenére a két-rasszú személyek nyitottabbak voltak a bőrszín miatti válaszfalak átlépésére, mint ázsiai és fehér homogén származású társaik. Másrészt a randevúzási preferenciákból az is kiderült, hogy valóban létezik egy jól körülírható faji hierarchia, ami miatt egyes faji/etnikai csoportok kedveltebbek másoknál. Beigazolódni látszik Bonilla-Silva három faji komponensű hierarchia-elmélete. A fehér két-rasszú személyek kevésbé akartak saját (fehér) kategóriájukon kívül kapcsolatot létesíteni, mint a többi két-rasszú társuk. Az ázsiai–fehérek esetében ez különösen szembetűnő volt.

További érdekes megfigyelés, hogy a válaszadók kora és a más faji kombinációval randevúzási hajlandóság között reciprok kapcsolat van. Ez azzal magyarázható, hogy az idősebb korcsoportok még a nyílt rasszizmus és szegregáció idején nőttek fel, miközben a fiatal felnőttek már több tapasztalatot szereztek a faji és kulturális sokszínűségről. A női válaszadók kevésbé hajlandók ázsiai, hispán vagy egyéb rasszhoz tartozó személlyel kapcsolatot létesíteni, mint a férfiak, ami annak tudható be, hogy az ázsiai férfiakat gyakran túl nőiesnek tartják. Az iskolázottsággal is összefüggés mutatkozik: minél magasabb végzettsége van a két-rasszú válaszadónak, annál szívesebben járna saját kategóriáján kívül eső személyekkel. Ez tulajdonképpen nem meglepő, hiszen a felsőoktatásban inkább találkoznak az emberek kulturális sokszínűséggel, és elvárta a nagyobb tolerancia.

Habár a fenti kutatás nem volt reprezentatív jellegű, az mindenképpen megerősítést nyert, hogy a faji hovatartozás valóban befolyásolja a két-rasszú egyének randevúzási hajlandóságát más faji kombinációjú személyekkel.

Pethő-Szirmai Judit

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

„Igen, de aki olyan szépen énekel, nem kellene, hogy meghajjan soha.”

Gergely Zoltán: *Mezőségi karácsonyok, kántálóénekek és köszöntők*. = *Korunk*, 2015. 12. sz. 9–30. p.

Magyar kutatók a mezőszégi karácsonyi szokásokkal csak a 20. század közepén kezdtek foglalkozni. A kommunista ideológia erőszakos ateizmusa egyáltalán nem kedvezett a keresztény vallásos szövegek és szokások gyűjtésének.

Gergely Zoltán tanulmányában azt a pillanatot éri tetten, a 2010-es évek körül, amikor az énekeket az idősek még tudják, de a szokást, a karácsonyi kántálást már nem gyakorolják,

„...az öregek má lehagyodtak. S akkor nincs aki folytassa.”

A jelentős előzmények – Vass Erzsébet 1938-as közleménye; Orosz Endre 1930-as évekbeli terepkutatásai; Makkai Endre és Nagy Ödön Erdély református vidékein történt gyűjtésének eredményeit bemutató hét kötet 1939-ben; Faragó József 1947-ben közölt pusztakamarási kántálást és betlehemezést, a korábban nem alkalmazott forgatókönyvszerű módszerrel feldolgozó monográfiája; Lajtha László szépkényerű-szentmártoni passióének közlése 1947-ben; Kallós Zoltán által gyűjtött archaikus kántálóénekek; Jagamas János, Faragó József és Szanik Ilona 1950–1960 és 1970–1980 közötti jelentős gyűjtései – számbavétele után a szerző a múltféltben lévő magyarszováti szokásokról ír.

Az idős adatközlő asszonyok elbeszéléséből kiderül: az utcabeli gyermekek karácsony szombatján, kora délután indultak el kántálni. A kicsik a Mennyből az angyal-t énekeltek, majd az ének végén köszöntőt mondtak, amiért kemencében sült percet, almát, kekszet, cukrot, diót – „kinek mije vót”, azt – kaptak. Később, amikor már konfirmáltak, nehezebb, „kicsit

hosszabb, emberiesebb” kántát énekeltek (Betlehem kis falucskába), amelyet szüleiktől vagy a nagyobbaktól tanultak. A nagyobbacska lányokhoz a fiúk is csatlakoztak „még táncolva is mentünk, a házaknál még elénekelünk egy-egy világi éneket is, benn. Benn a szobábo. Az utcán szégyen vót ha énekel karácsony estéjin az ember világi éneket.”

Nemcsak a gyerekek jártak kántálni, a felnőttek is megköszöntöttek egymást. Ha valaki nem ment, azzal a férfiak csúfságot tettek: felöntötték a vetett ágát, „hogy legyen mit dolgozzék reggel”. A felnőttek énekei az Úristennek szent Fiát; a Mikor Szűz Mária földön járt; Csodapásztorok kezdetű énekek voltak. „Nem is tudják má majdnem a faluba eztet” – mondja az egyik adatközlő a Csodapásztorokra, amit ő is az édesapjától tanult, aki karácsony közeledésekor, munka közben „mindig eztet dúdolta, nekünk is kántálta, hogy tanujuk meg, is azóta mindig megtartattam.” Hatvan év fölött már nem jártak kántálni, a fiatalok elmentek Kolozsvárra, csak az öregek maradtak, s akkor nincs aki folytassa. Bár vannak még, akik járnak, mikor új pap érkezett a faluba „hányan felkántálták, öregek a tiszteletesurt”.

A tanulmány 12 kántálóének (a szerző 2007–2013 közötti gyűjtése) szövegének és kottájának, valamint 11 köszöntővers szövegközlésével zárul.

Cholnoky Olga

„Kőmíves Kelemen” eredete

Obrusánszky Borbála: *Az építőáldozat belső-ázsiai gyökerei*. = *Székelyföld*, 19. évf. 2015. 6. sz. 99–114. p.

A falba építés vagy az építőáldozat motívuma számtalan változatban ismert az eurázsiai népek folklórjában. A tanulmány a szerző belső-ázsiai térségben végzett gyűjtését mutatja be.

Az építőáldozat ősi rituáléjának céljáról megoszlanak a vélemények. A néprajzosok egy része szerint az emberélettel ki akarták engesztelni az isteneket vagy szellemeket, hogy megfékezzék, vagy megelőzzék a rájuk zúduló természeti csapásokat, betegségeket, járványokat. Szinte

az egész világ folklórirodalmában olvashatók olyan történetek, amelyekben emberáldozattal igyekeznek megnyerni az égiek jóindulatát. A magyar népmesékben élő, forrást vagy kutat őrző sárkány is ilyen, akinek minden évben egy fiatal leányt kell felajánlani.

A 19. század második felétől a néprajzi gyűjtések szaporodásával a rítus céljait kutató elméletek is finomodtak. Solymossy Sándor *Ethnographiában* (1923–24) közölt tanulmányában a helyi szellemek bosszújának tekinti a gyakorta összeomló hegyoromra rakott várfalakat, tornyokat, hidakat, akik a jogtalan zavarásért így vesznek elégtételt maguknak. A nekik bemutatott áldozat tehát engesztelőáldozat. Ez a szemlélet nagyon közel áll az eurázsiai sztyeppei népek ősi, természeti hiedelemvilágához, a táltos- vagy sámánhithez, ahol még most is étel- és italáldozattal kedveskednek a helyi, úgynevezett gazdaszellemeknek. Régen a szent helyeken – a 17. századi, a buddhizmus államvallássá tételekor történt betiltásig – véres áldozatokat végeztek. A néprajzkutatók közül sokan úgy vélik, hogy az emberáldozatok a Kr. e. 1. évezredet követően fokozatosan tűntek el, és helyüket a jelképes áldozatok váltották fel. A véres szokás emléke azonban a folklórban megmaradt. A hazai gyűjtésekből is kiderül, hogy nemcsak építkezések során, hanem az újonnan épült házak birtokbavétele előtt is állatáldozat tetemét építették a küszöb alá. Az elmúlt néhány évtizedben nemcsak a Kárpát-medencei magyarság körében jegyezték le ilyen babonákat, hanem távoli, belső-ázsiai történetek is előkerültek.

Közműves Kelemen balladáját Kriza János közölte a *Vadrózsák* című népköltési gyűjteményében, 1854-ben. Erre reagálva közöltek – évtizedekkel később – román, majd a Balkán területekről is horvát, szerb, görög variánsokat. A legtöbben úgy vélték, hogy az építőáldozat motívuma Európa déli részén alakult ki, onnan terjedt el északra, úgy érte el a Duna–Száva közét, majd a Kárpát-medencét. A 20. század elején úgy vélték, hogy az építőáldozat a görög kultúrában gyökerezik, és ez sugárzott ki a dél-európai térségekre, majd északra is eljutott. Ez az álláspont azonban nem vette figyelembe az Európán kívüli gyűjtéseket.

A motívumkutatás azonban az 1950-es években gyökeres fordulatot vett, amikor Istvánovits Márton Tbiliszi-ben tanult, és megismerkedett M. J. Csikovani népköltészeti gyűjtéseivel, ahol szerepelt az épí-

tőáldozat is. Léteztek korábbi grúziai falba építési történetek is a 19. század második felében, de ezeket az európai kutatók figyelmen kívül hagyták. Istvánovits hatására Vargyas Lajos újra elemezte az európai és a kaukázusi történeteket, és megállapította, hogy a legtöbb egyezés a grúz és magyar motívum között áll fenn, illetve, hogy Európában a magyar a legrégebbi. Vargyas két közvetett kapcsolatot fogalmazott meg, mint lehetséges utat arra, hogy a grúz folklórelem hogyan kerülhetett a magyarba. Mivel Vargyas egyik elmélete sem igazolható történelmi szempontból, a szerző feltételezett magyarázata szerint a magyarok és a grúzok ősei közvetlenül találkoztak a Darial-hágónál, a híres grúz hadiúton. A szerző egyik érve a Gesta Hungarorum leírása: Hunor és Magor a csodaszarvast üzve átkeltek egy átjárón, amit Thúry József a Darial-hágóval azonosított, valamint a Képes Krónika egyik miniatúrája, amelyik nem ingoványos részen való átkelést, hanem hegyvidéken történt átkelést örökít meg. Másik bizonyító érve az az 1475-ös katalán térkép, amelyen látható a Kaukázus, benne Grúzia, a térképen magyarázatként pedig olvasható „Grúzia a régi Magyarország.” Mindezek a két nép, a grúz és a magyar közti közvetlen kapcsolatra utalnak. Innen a Vargyas Lajos által kimutatott legnagyobb egyezés a grúz és a magyar építőáldozat motívum között.

Vargyas Lajos 1959-es, szándékosan nem lezárt tanulmányát folytatva kimutatható, hogy az európai szövegekben általában nőket áldoznak fel, míg a keletiekben férfiakat. A Brit-szigeteken azonban él egy korai falba építési történet az Artúr-mondakörben szereplő Merlin varázslóról, akit gyermekkorában meg akartak ölni, mert a közeli várépítők úgy gondolták, hogy nem földi eredetű ember csontjaival erősíthetik meg a készülő vár falát. A fiúáldozat keleti eredetre utal. A kutatók korábban az egész Artúr-mondakört kelta eredetűnek tartották. A Littleton–Malcor szerzőpáros (2005) állítása szerint azonban a mondakör a szarmatáktól származik. Ezeket a keleti lovasokat a 3. század végén – Marcus Aurelius császár idejében – a Kaukázus előteréből vagy a Kárpát-medencéből telepítették át Britannia római provinciába.

Eddigi vizsgálat alapján a Brit-szigetek az egyik legnyugatibbi partja az építőáldozat elterjedésének. A legkeletibb viszont tízezer kilométerre keletre, a Sárga-tenger partján, és a Shanhaiguan városon végig-

húzódó kínai nagy falhoz kapcsolódik, amelyet a Kr. e. 3. században kezdtek el építeni, és a munka közben meghalt emberek csontjait a falba temették, hogy az elhunytak szellemét (védelmezőül) odakössék.

Kínában a Shang-kortól (Kr. e. 8–11. század) ismertek írásos adatok arról, hogy éltek különböző rituálék falak, épületek, gátak építése vagy felszentelése során. Nem derült fény azonban arra, hogy ezek a hagyományok a han-kínaiaktól származnak-e, vagy a sztyeppei gyökerű Xia-dinasztia öröksége. Az sem ismert, hogy az említett rituálék pontosan hol történtek. Ez azért lényeges, mert a modern Kína északi és egyes középső területein az ókorban nem han-kínaiak, hanem lovas sztyeppei népek éltek. Mivel lovas sztyeppei népek által uralt területeken ismertek ezek a történetek, nagyon valószínű, hogy a gyökerek is a lovas népek között kereshetők.

A szerző 2013-ban, a helyszínen járva megpróbált az északi mongol népek folklórjában építőáldozat emlékeire bukkanni. Mongólia északi részén 1999-ben egy mongol–japán ásatás során a régészek feltártak egy késő bronzkori áldozati központot, amelyet a szarvasos kövek kultúrájához soroltak be, és a Kr. e. 2. évezred végére kelteztek. A szentély oszlopait Nap felé futó szarvasok díszítették, és mindegyik tövében, az alapokban állatcsontokat helyeztek el. Elképzelhető, hogy ez az áldozati eljárás az építőáldozat egyik korai előfordulása. Nagyon hasonló ez a szokás a magyar néprajzi anyagokban leírtakhoz, ahol a ház küszöbje alá helyeztek áldozati állatcsontokat, melyek a ház lakóit védelmezték az ártó szellemektől. Kína, Belső-Mongólia autonóm tartományainak keleti felében ma is különleges rituáléval építik fel a helyszellemeknek a természetben állított oltárokat, az obókat. A kőhalom alá villámsújtásban meghalt emberek holttestét helyezik, mert hitük szerint az égiek által halálra sújtott ember nem kerülhet más helyre.

Bár az építőáldozat kialakulásáról és elterjedéséről megoszlanak a kutatói vélemények, a szerző úgy véli, hogy bizonyos történeti forrásokban meglévő adatok alapján a motívum meglétének mérföldkövei kijelölhetők. Kínai források alapján már a bronzkorban megvoltak bizonyos elemek, a Kr. u. 5. században is ismerték ezt az ősi áldozati módot, és az emlékét máig ismerik. A kaukázusi és kelet-európai előfordulásokról sajnos nem állnak rendelkezésre lejegyzett adatok.

Nehéz behatárolni, hogy mely civilizációhoz köthető a motívum. Itt a történeti-néprajzi kutatás során figyelemmel kellene követni a népek mozgását és a birodalmi területek határmódosulását. Ha hasonlóan ahhoz, ahogy a modern Kína területén előforduló motívummegjelenéseket vizsgálva a sztyeppei lovas népek jelenlétére lehet következtetni, vizsgálná az európai példák gyökereit, nagyon valószínű, hogy az építőáldozat csak olyan területeken lenne kimutatható, amelyet régen sztyeppei lovas műveltséghez tartozó népek laktak. Bár nem zárható ki annak a lehetősége, hogy valaha az egész világon ismert volt az építőáldozat, az mindenesetre bizonyos, hogy ezt a különös szellemi örökséget a sztyeppei civilizációhoz tartozó népek örökítették az utókorra.

Az eurázsiai pusztai övezetben meglévő közös folklórkincs léte arra hívja fel a figyelmet, hogy vajon más magyar, illetve kelet-európai motívumok honnan származhatnak, erre azért érdemes odafigyelni, mert az ókortól a kora újkorig az eurázsiai sztyeppei térség a mai Kína északi vidékeitől egészen a Kárpát-medence nyugati határáig húzódhatott, és ez a térség akkortájt egyetlen egységes civilizációs területnek számított. Éppen ezért érdemes egy-egy tipikus magyar motívum rokonát nemcsak a szomszédos népek között vizsgálni, hanem érdemes végigkövetni az egész területen: a Kaukázustól egészen a Sárga-tengerig.

Cholnoky Olga

KISEBBSÉGI POLITIKA

Bevándorlás- és menekültpolitika a második világháború után: német mérleg

Herbert, Ulrich: *Flucht und Asyl. Zeithistorische Bemerkungen zu einem aktuellen Problem.* = *Zeitgeschichte-online*, Dezember 2015, URL: <http://www.zeitgeschichte-online.de/thema/flucht-und-asyl>

A háborús övezetek felől Európára zúduló, ma fő súllyal Németországra nehezedő, globális menekülthullám mibenléte messze meghaladni látszik a genfi menekültegyezmény pontjaival körülhatárolt kategóriát. Belevegynének a „migráns” kategória jellemzői, anélkül, hogy a kettő akár együtt fedhetné a lényegét. Ehelyett a két fogalom meglehetősen zavaros logikával lényegében egymás szinonimáiként forog közszájon, ingoványra vezetve a kérdés politikai kezelését is. Ulrich Herbert (Freiburg/Br.) tanulmányában, visszapillantva a múltba nyúló, kezdettől fogva sokszálú gyökerekre, német szempontból tekinti át a menekültválság elemeit. (Vezért tanulmány a *Zeitgeschichte* című folyóirat online változatának szélesebb, további „frontországokra” kiterjedő és rész kérdéseket tárgyaló témafeldolgozásához: *Annette Schuhmann – Christoph Plath /Hg./, Europa an der Grenze. Zeithistorische Anmerkungen zur „Flüchtlingskrise”*.)

A modern Birodalmi Németország nemzetközi versenyben álló iparfejlődési lendülete az első világháborút megelőzően minden külföldi munkaerő-felesleget elnyelt; ennek megfelelően az 1880-as évektől jelentős tömegű idegen ajkú munkaerő áramlik be tartós letelepedéssel a német ipari központokba, főképp lengyel területekről. A Weimari Köztársaság, majd a hitleri Németország keretei között (még a béke-években) ez a munkamigráció elhanyagolható ütemben folytatódik. A második világháborús időszakban a frontokra vitt létszám helyén

mindenesetre a megszállt területekről elhurcoltak és hadifoglyok tízezreit rabosított kényszymunkásként foglalkoztatják a hadiüzemekben; a túlélők alaptáboraikba kerülnek vissza. Ezzel szemben a visszaforduló orosz front előtt az európai keleten, délkeleten régebbi időktől honos (az anyaországból kirajzott, illetve határváltozásokkal kívül rekedt) német-ség menekültáradata veszi célba Németország központi területeit. A mai globális menekülthullám bizonyos mértékig emlékeztet erre a – milliós nagyságrendű – régióközi népmozgásra, azzal a nem lényegtelen eltéréssel, hogy az akkori német menekültek reménybeli, nemegyszer meg is szólított repatriánsoknak számítottak. Tömegeik a háború után a német megszállás alól felszabadult kelet-közép-európai államokból kiűzött/kitoloncolt csoportokkal egészülnek ki, s alapvetően a vidék kivérett mezőgazdasága veszi fel őket a szövetséges megszállási övezetek mind-egyikében. A történelmileg kirajzott etnikum visszafogadása később legális és részben egyezményes utakat követő további visszatelepedőkkel folytatódik (nyugaton), hosszú évtizedekre elnyúlva, Lengyelország, Románia, valamint a Szovjetunió Urálon túli, a háborús frontokkal nem érintett területei felől.

A nyugati megszállási övezetek határai között 1949-ben létrejött Nyugat-Németországon belül, a leendő Európai Gazdasági Közösség más országaihoz hasonlóan, a háborút követő újjáépítés és feltörekvés (vele az újrafegyverkezés) üteme ismét nagy arányokban igényli a külföldi munkaerőt. Az első feltöltődés német vonatkozásban főképp a keleti zónából, illetve utódterületeként az NDK-ból átszivárgó munkavállalókkal megy végbe, majd kétoldalú egyezmények alapján harmadik országokból (Olasz-, majd Spanyol- és Görögország) áramlik be munkaerő – szerződött, segédmunkát és betanított munkát végző „vendégmunkás” kategóriában. Az NDK–NSZK határ hermetikus lezárása (1961) után – még erőteljesebb létszámigéretével – a felajánkozó Törökországgal, s később Jugoszláviával kerül sor egyezsre. Minden más küldő ország részaránya eltörpül a török részesedéshez képest. A „vendég”-munka volumene az 1970-es évek elejére sok százazres, létszám-összetételében részben cserélődő kontingensekre fut fel, és már nem is minden tekintetben hiánypótló; a fogadás gyakorlata részben külpolitikai elköteleződések mentén él tovább. A vendégmunkás-alkal-

mazás ideológiáját tekintve a vonatkozó partnerállamokat kedvezményező „fejlődési segély” gondolata kíséri (a hazavitt, hazautalt keresmények valóban jelentős mértékben járulnak hozzá a török vagy a jugoszláv nemzeti jövedelemhez), valódi, nem kommunikált célkitűzése viszont: részint a német áruforgalom számára felvevőképes piac megteremtése, részint pedig a bérköltségek minimalizálása az adott munkaterületeken.

*

A vendégmunka igénybevételét, mint mindenütt, német részről is visszavonásig tervezték, tartama részt vevő egyénenként pedig általában 2-2 évre szólt. A vállalatok ugyanakkor az ismétlődő betanítás felesleges terheire hivatkozással egyre gyakrabban hágták át a szabályt, így sokan időn túl is Németországban maradtak, miközben a fogadás a partnerekkel megállapodott automatizmus szerint folyt tovább. A német közegbe jobban beilleszkedő vendégmunkás az alapkeretek közül kilépve helyet nyert a szolgáltatóiparban is, sőt vállalkozásokba kezdett, a munkaerőpiac, a termékforgalom azonban felvette ezt is. Érzékelve az anomáliát, de főként az olajválság, illetve az ipari struktúraváltás szorításában a politika 1973-ban rendelt el stopot, ez azonban nem vehette elejét a vendégmunkára érkezett külföldi, főként törökországi illetőségű (török vagy kurd) tömeg további szélesedésének, az ott-tartózkodók hazatérés helyett ugyanis elkezdtek behívni maguk után a családot. Kedvező volt ehhez a szabályozás: öt éves állandó tartózkodás korlátlan idejű tartózkodási jogosultságot biztosított. Ezzel kezdetét vette az a folyamat, melynek során a vendégmunkások mind nagyobb része a családtagokkal együtt letelepedési jogra tett szert, azaz bevándorló státuszhoz jutott. 1991 óta van érvényben az a törvényi rendelkezés, amely 15 évi (16–23 év közötti fiatakorúnál 8 évi), megszakítatlan és legális tartózkodás esetén lehetővé teszi az állampolgárság felvételét, a lehetőség a Németországban született utódot automatikusan megilleti. A beáramlásra és letelepedésre vonatkozó összes szabályozás önmagában azonban soha nem tartott lépést a fejleményekkel, az erősödő társadalmi kritika nyomása alatt (egyúttal politikai viták kereszttüzében) legfeljebb ösztönözni próbálták a hazatérést (közvetve: a szociális juttatások szintbeli csök-

kentésével, közvetlenül: egyszeri visszatelepedési segéllyel), szigorították a családegyesítés feltételeit is. Mindez mérséklően hatott, de nem állította meg a letelepedést választó vagy már állampolgárrá lett „migrációs háttérű” tömeg tovább szélesedését – a nagyvárosokban az etnikai „gettók” kialakulását beleértve. A 70-es évektől már népesedési deficittel küzdő, elkényelmesedő társadalom, az EGK többi tagországához sokban hasonló módon, ennek ellenére alapvetően igényelte a betelepődőket, a politika pedig nem fordított körültekintő figyelmet a folyamatok kedvezőtlen velejáróira, s főképp azok távlati kihatásait illetően. Így például későn derült fény arra, hogy a törökök egy részének gyors és szinte maradéktalan társadalmi integrációjával egyáltalán nem tartott lépést az analfabetizmus közeli anatóliai jövevényeké.

A munkamigráció mellett a hidegháború vonzatában korán kezdetét veszi a kelet-európai, többnyire az értelmiségi szférát érintő politikai emigráció menekültstátuszt célzó befogadása is, melynek kereteit a genfi menekültgyezmény a vasfüggöny lebontásáig minden belpolitikai vitán felül meghatározta, s a kritériumait messze megengedően is alkalmazták. Számottevő, bár folyamatosan bővülő volumene a magyar 56-osoktól eltekintve ennek természetesen nem volt, de a 80-as években bekapcsolódnak a folyamatba az iráni, a törökországi politikai fordulat, a libanoni polgárháború, a szomáliai, vietnami stb. helyzet menekültjei is. A kelet-európai diktatórikus rendszerek összeomlását követően az elhúzóódó, több szakaszán népiirtással fajult jugoszláviai polgárháború vált ki újabb erőteljes hullámot. A háborús pusztulás vagy a nyílt életveszély miatt menekülő tömege ugyanakkor már csak belevegyül abba a lényegében megélhetési háttérű migrációba, amit itt, keleten és délkeleten a gazdasági-politikai „átalakítás” hosszan elnyúló konszolidátlansága indít el százezrével Albániától Lengyelországig. Az 1990 körüli migráció a fejlett nyugat egészét érinti, de legtöbb esetben elsőként és fősúllyal Németországot, ahol a szociális lét alsóbb szintjein most már a szélesebb társadalom frusztrációját is kiváltja, mindenekelőtt a szintén felbomlott és a nyugatnémet rész-állammal egyesített NDK tartományaiban. A 80-as évek során ugyan az NDK termelői szektora is foglalkoztatott egyezményes alapokon fogadott külföldi munkaerőt (zömmel Vietnamból, továbbá Mozambikból). Itt a kontingenseket azonban szigorúan elkülönítették a környezettől, s 1990

után a régió társadalmá hirtelen szembesül például a korábbi Nyugat-Berlin nemzetközi kavalkádjával. A korábbi nyugatnémet színtereken jó ideje figyelőállásba helyezkedett xenofób politikai szélsőjobb azután éppen itt indítja el provokatív akcióit, melyek kevésbé sem az aktuális, mintegy kétmillió kelet-európai beáramlást, hanem a már régebbi keletű, Európán kívüli, a más kultúrát és mentalitást képviselők jelenlétet veszik célba, s hamarosan az egységesült Németország egészére kiterjednek. A célpontok főképp az egyszer már integrálódott, egykori török vendégmunkások újrainszlamizálódó utódnemzedékének miliójében kínálkoznak. A mindinkább neonáci ideológiával körített atrocitások évente átlag 15–20 halálos áldozatot követelnek.

A migrációs túlnyomás 1990 után a belpolitikai viták központi témájává vált. A kormányzó (az NDK-val történő egyesülést is levezénylő) CDU–CSU koalíció a korábbi gyakorlat mellett elkötelezett szociáldemokrata ellenzékkel szemben 1992 decemberében vitte döntésre az alaptörvény menekültügyi cikkelyének pontosítását a parttalan igények visszaszorítása érdekében, egyebek mellett a „biztonságos származási”, illetve „biztonságos harmadik országok” körének meghatározásával. Ezt követően a menedékkérők száma valóban lecsökkent a megelőző, évi több százazres szint 5–10 százalékára, a menekülthelyzet az évtized hátralévő részére és a következő évtizedre stabilizálódni látszott. Ám újra kezdődött minden előlről, ahogy Afrika, majd a Közel- és Közép-Kelet felől minden korábbinál szélesebb, bonyolult hátterű, s egyre fokozódó menekültáradat vette célba Európát, vagy szűkebben az 1993-ban létrejött Unió szociális ellátórendszerével, belbiztonságával hívogató régebbi államait, köztük talán a szigorítások után is legbefogadóbb szellemű Németországot, melyet ha másképp nem, a Balkánon át szárazföldi úton elérhet, amíg kerítések nem állják útját. Németország a maga kialakult s nyilván tovább finomítható menekültügyi keretein belül – hagyományos berendezkedésű EU-partnereihez hasonlóan, és feltétlenül közösen, velük együtt – rövid távon a legkielezettebb politikai viták, a mozgalmak szélesedő idegenellenesség keresztútjában is megbirkózhat az ostrommal. Hosszabb távon azonban fel kell készülnie a kibocsátó válságócok körütekintő, de hathatós globális-politikai konszolidálására.

Komáromi Sándor

A fejkendőviselés elutasítása a liberalizmus nevében: liberális attitűdök Hollandiában

Gustavsson, Gina, Van der Noll, Jolanda & Sundberg, Ralph: Opposing the Veil in the Name of Liberalism: Popular Attitudes to Liberalism and Muslim Veiling in the Netherlands = Ethnic and Racial Studies, 1 February 2016 (published online 1124126)

Hogyan lehetséges az, hogy a liberalizmus, amelyet történelmi és filozófiai szempontból gyakran a toleranciával és a vallásszabadsággal asszociálnak, látszólag egyre erősödő intoleranciát mutat bizonyos vallási jelenségekkel szemben? A cikk szerzői erre az aktuális paradoxonra keresik a választ a liberalizmus különböző felfogásait és egy fejkendőviseléssel kapcsolatos hollandiai felmérés eredményeit összevetve. A szerzők különbséget tesznek az ún. „felvilágosult liberálisok” és a „reformliberálisok” között. Hipotézisük szerint míg az előbbiek negatívan viszonyulnak a muzulmán nők fejkendő-viselési szokásához, az utóbbiak pozitívan állnak hozzá.

A vallásszabadságot korlátozó megszorítások – így a fejkendőviselés tiltása is – egyre inkább terjedőben vannak Európában; mindez ráadásul a liberalizmus nevében történik. A kirekesztés a liberális „mi” és az illiberális – leginkább a muzulmánokkal azonosított – „mások” közötti különbségtételből fakad, holott ez utóbbiak jelentős része ugyanúgy az adott ország lakosa vagy állampolgára. Miközben a diszkrimináció és a muszlimokkal szembeni előítéletesség sok esetben továbbra is a hagyományos rasszizmusban gyökerezik, egyre többen magyarázzák negatív hozzáállásukat azzal, hogy a muzulmán bevándorlók és szokásaik (pl. a fejkendőviselés) fenyegetést jelentenek a nem muzulmán többség progresszív és liberális értékrendjére.

Köztudott, hogy a „muzulmánok” egy kalap alá vett, egyébként nagyon is heterogén csoportját számos európai országban ellenséges hangulat övezi. Nagy-Britanniában és Franciaországban az összes vallás hívei közül a muszlimokat szeretik a legkevésbé. Egy másik kutatásban 18 vizsgált európai országból 13-ban a muszlimokat jelölték meg legkevésbé kívánatos szomszédként az összes bevándorló közül. Ebben az új keletű muzulmánellenességben azonban az a legmegdöbbentőbb, hogy

nemcsak a szűklátókörűek körében terjed ez a hozzáállás, hanem a liberálisok között is, akik egyébként nyitottan gondolkodnak a társadalom egyéb kisebbségeiről.

Fontos leszögezni, hogy a „liberális” szó ebben a cikkben nem a gazdasági liberalizmus elveire utal, hanem – a politikai pszichológiában használt értelemben – olyan általános terminus, amely egy erkölcsileg és szexuálisan megengedő álláspontot jelöl az egyén jogainak védelmében. A liberalizmus a hagyományos koncepció szerint nem más, mint a konzervativizmus vagy a tekintélyelvűség ellentéte. Ehelyett azonban egy kifinomultabb elméletre van szükségünk, amelynek segítségével különbséget tudunk tenni a liberalizmus különböző felfogásai között. Ez már megmagyarázhatja, hogy hogyan létezhetnek mind negatív, mind pozitív liberális nézetek a muzulmán fejkendőviseléssel kapcsolatban.

A cikk különbséget tesz a „felvilágosult liberalizmus” és a „reform-liberalizmus” között. Az integrációval kapcsolatos kirekesztő intézkedések, a muzulmánellenes médiadiskurzus és a fejkendőviselés tiltásának elterjedését vizsgáló tanulmányok alapján úgy tűnik, hogy manapság a keményvonalas, avagy elnyomó liberalizmus kezd teret nyerni Európában. A kérdés az, hogy a liberális értékek és az iszlámellenes attitűdök formálódó szövetsége megjelenik-e már a közvéleményben is, vagy megmarad a politikai közbeszéd szintjén.

A kutatók egy hollandiai felmérésre építették elemzésüket, ugyanis a többi nyugat-európai országhoz képest Hollandiában a legmagasabb a fejkendőviselés tiltását támogatók aránya (51%). Itt vélekednek úgy a legtöbben, hogy a muzulmánok nem akarnak alkalmazkodni az itteni életmódhoz (68%). Ez azért érdekes, mert Hollandiát általában különösen liberális, toleráns és „színvak” társadalomként tartják számon, miközben a jelek szerint széles körű intézményes diszkrimináció és kulturális rasszizmus is jellemzi. A hollandok jellemzően a liberalizmus ellenségeként gondolnak a muzulmánokra, márpedig ez az ország egyik alapvető értéke. Valószínűnek tűnik tehát, hogy a nem muszlim hollandok ellenérzései a muzulmán fejkendőviseléssel szemben kapcsolatba hozhatók a liberalizmusról alkotott felfogásukkal.

Az 1980-as évekig a migránsokra általában vendégmunkásokként tekintettek, akik csak ideig-óráig maradnak Hollandiában. Éppen

ezért a szakpolitikák arra fókuszáltak, hogy segítsenek nekik megőrizni kulturális identitásukat ahelyett, hogy beolvadnának a holland többségi társadalomba. Ez a felfogás a 80-as években változott meg, amikor világossá vált, hogy a migránsok betelepülése ennél jóval hosszabb időre szól. A szakpolitikák azonban továbbra is a kulturális különbségek támogatására helyezték a hangsúlyt, ezért minden csoport megélhette saját identitását és hagyományait, a fejkendőviselés pedig a vallásszabadság kifejezésének számított. A 90-es évektől kezdve azonban a közbeszédben a kulturális különbségekből származó negatívumok felé tolódott el a hangsúly, és megnőtt a populistá, bevándorlásellenes pártok népszerűsége. A fejkendőviselés többé nem a szabad vallásgyakorlás szimbóluma volt, hanem a nemi egyenlőség és a közrend kontextusában tárgyalt téma. A fejkendő annak a jelképe lett, hogy a muzulmán kisebbségek nem akarnak integrálódni, és nem tisztelik a nyugati értékeket.

Azok a jól szituált és magasán képzett személyek, akik egyébként jellemzően liberális nézeteket vallanak más kisebbségi csoportokkal kapcsolatban, azért táplálnak muszlimellenes érzéseket, mert a muzulmánokat fenyegetésként érzékelik saját alapvető értékeikre nézve. Ez az attitűd azonban nem a liberalizmustól távol álló idegengyűlöletből fakad, hanem abból, hogy túl nagyra érzékelik az eltérést a két csoport által vallott értékek között (pl. a nők társadalmi egyenlőségét illetően).

A liberalizmust a fejkendőviseléssel kapcsolatos nézetekkel összevető korábbi kutatások gyakran ellentmondásos eredményekre jutottak. Úgy tűnik tehát, hogy magán a liberalizmuson belül kell árnyalatokat megkülönböztetnünk. A fellendülőben lévő „felvilágosult liberalizmus” azt vallja, hogy a liberalizmus legfőbb célja autonóm állampolgárok létrehozása, akiknek arra kell törekedniük, hogy egyéni identitásuk fölé emelkedve alávetessék magukat az egyetemes ráció törvényeinek. Más néven ezt keményvonalas vagy smithi liberalizmusnak hívják, melynek központi gondolata az univerzális ráción keresztül gyakorolt önrendelkezés szerepe. Ezzel szemben a reformliberalizmus a reformáció utáni vallási üldöztetések élményében gyökerezik a 17. századi Európában. Ez a fajta liberalizmus a vallás- és a szólásszabadság értékeit a sokszínűség és a tolerancia előmozdításának eszközeiként értelmezi, és nem foglalkozik az erkölcsös élet ideáljával. A felvilágosult liberalizmus viszont azt

hirdeti, hogy a liberális intézmények legfontosabb célja az önálló személyiségideál kialakítása, ezért nem tartja tiszteletben azokat a döntéseket, amelyeket átgondolt elvek helyett hit vagy szenvedély motivál.

A kutatás során a szerzők egy online felmérést végeztek Hollandiában 2014-ben. Olyan válaszadókat választottak ki, akik az egyéni szabadságjogokat fontosnak találták, és válaszoltak a fejkendőviseléssel kapcsolatos kérdésekre is: összesen 153 liberális nézeteket valló egyetemista vagy diplomás, 18–67 év közötti nőt (61%) és férfit (39%) vizsgáltak. A résztvevőknek először 18 érték fontosságát kellett megítélniük, majd a liberalizmus két fajtájával kapcsolatos állításokat kellett rangsorolniuk. Ami a fejkendőviselést illeti, a kutatók közölték a válaszadókkal, hogy általában a haját és a nyakat elfedő kendőre gondolnak (tehát nem az arcot is eltakaróra), ettől eltérő esetben pedig képpel illusztrálták, hogy mire vonatkozik a kérdés. Számos konkrét kérdést tettek fel arról, hogy ki mennyire ért egyet a fejkendőviselés különböző értelmezéseivel.

A kutatók első hipotézise az volt, hogy önmagában egy személy liberális értékek melletti elköteleződése még nincs összefüggésben azzal, hogy támogatja-e a fejkendőviselést vagy sem. Ez be is igazolódott: a válaszadók általában támogatták azt az állítást, hogy a fejkendő az identitás és a vallásosság kifejezése, de némileg úgy vélték, hogy ez sérti a nemi egyenjogúságot. Tanárokon kevésbé szívesen láttak volna fejkendőt, mint a diákokon. Az zavarta őket a legkevésbé, ha sajlát vagy hidzsábot viselő nővel találkoztak, és sokkal inkább zavarba jöttek egy nikábot vagy burkát viselő nő láttán. Az első kettő viselésének betiltását nem sokan támogatták, az utóbbiakét viszont igen.

A második hipotézis az volt, hogy a reformliberalizmus hívei pozitívabban gondolkoznak a fejkendőviselésről. Az adatok ezt is alátámasztották. Minél magasabb pontot ért el valaki a reformliberalizmus indexén, annál kevésbé ellenezte a fejkendőviselést, és gondolta úgy, hogy az sértene a nemek egyenjogúságát. Sokkal inkább vélték a nők szabad döntésének, mint a társadalmi nyomás hatásának. Nem értettek egyet azzal, hogy a fejkendőviselés korlátozná az önkifejezést, és hogy a tanárok számára meg kellene tiltani. Nem nagyon zavarta őket, ha kendőt viselő nővel találkoznak, még a burka és a nikáb esetében sem.

A harmadik hipotézis, miszerint a felvilágosult liberalizmus negatív elképzelésekkel társul a fejkendőviselést illetően, szintén beigazolódott. Minél jobban közelítettek egy személy nézetei a felvilágosult liberalizmushoz, annál inkább azt gondolta, hogy a fejkendőviselés az alárendeltség jele, és hogy társadalmi nyomásra történik. Ők a diákoknak is megtiltották volna a fejkendőviselést az iskolában.

Ez a tanulmány jelentősen elősegíti annak megértését, hogy miért nő a muzulmán gyakorlatokkal szembeni ellenérzés a nyugat-európai progresszív liberálisok között. Úgy tűnik, hogy a jelenlegi közbeszéd, amely gyakran az európai felvilágosodás szellemi öröksége és az illiberálisnak tartott muzulmán értékek közötti csataként állítja be a fejkendőviselés kérdését, mostanra már a hétköznapi emberek gondolkodásába is átszivárgott.

Pethő-Szirmai Judit

Mi a gond a „politikai feketeség”-gel? A fekete kiegészítőiskolai mozgalom tanulságai

Andrews, Kehinde: The Problem of Political Blackness: Lessons from the Black Supplementary School Movement = Ethnic and Racial Studies, 1 February 2016 (published online 1131314)

A fekete kiegészítőiskolai mozgalom (Black Supplementary School Movement) már ötven éve küzd a rasszizmus ellen Nagy-Britanniában. A mozgalom szívügye, hogy az afrikai diaszpórához kapcsolódó, fekete öntudatot alakítson ki a diákokban. A „politikai feketeség” fogalma ezzel szemben az etnikai kisebbségi csoportokat tereli egy érdek-képviselési táborba, figyelmen kívül hagyva a tényleges bőrszínt vagy a feketék afrikai örökségét. A cikk a „politikai feketeség” korlátait vizsgálja a fekete kiegészítőiskolai mozgalomról végzett kutatás szemszögéből. A kutatás során a szerző interjúkat készített a mozgalom legfőbb aktivistáival, és feldolgozta a George Padmore Intézet archív dokumentumait. A politikai feketeség tulajdonképpen a multikulturalizmus és a rasszizmuselle-

nesség kapcsolatának helytelen értelmezésén alapul. A politikai feketeség fogalmából következően egyfajta átfogó „nem-fehérség” jön létre, amely valójában csökkenti az etnikai kisebbségek érdekérvényesítő erejét, és megfosztja a feketéket az afrikai gyökereikből fakadó fekete öntudattól – és mint ilyen, a szerző szerint elhibázott stratégia.

A fekete kiegészítőiskolai mozgalom egy alulról jövő kezdeményezés, amely az 1960-as évek közepén indult el az afrikai karibi közösségből az iskolarendszer kudarcai nyomán. Aggódo szülők, tanárok, egyházi csoportosulások és közösségi szervezetek esténként vagy hétvégente zajló oktatási formát hoztak létre, hogy a fekete fiataloknak megtanítsák egyrészt az iskolai törzsanyagot, másrészt a feketék történelmét. A mozgalom a 80-as évek elejétől a 90-es évek közepéig élte virágkorát, azóta csökken a résztvevők száma. A mozgalomban minden a feketeség köré épül: az afrikai diaszpórához kötődés tartja össze.

A kutatás során félig strukturált interjúk készültek a mozgalomban részt vevő tizennégy emberrel. Ők Londonban vagy Birminghamban laktak, és vezető szerepük volt valamely kiegészítőiskola működtetésében vagy felállításában. A résztvevők a mozgalom jelenéről és múltjáról egyaránt tudtak adalékokkal szolgálni. Az interjúkat a tematikus analízis módszerével elemezte a kutató, közös mintázatok és témák után kutatva. Ezen túlmenően a londoni George Padmore Intézet Fekete Oktatási Mozgalommal kapcsolatos anyagát is megvizsgálta.

Az afrikai gyökerekhez visszanyúló, hangsúlyozottan fekete identitás a fekete kiegészítőiskolai mozgalom alapköve. A feketeség fogalmának átvételét ugyanakkor elsősorban azért kritizálják tudományos körökben, mert egy szükségszerűen regresszív, faji diskurzus folytatása. Ellenzői felhánytorgatják, hogy az emberek faji alapú kategorizálása csupán egy európai találmány, amelyre hivatkozva az európaiak uralmuk alá hajtották a világ sötét bőrű tömegeit. Ez a perspektíva azonban azt a veszélyt hordozza magában, hogy a faj (rassz) fogalmának használata már önmagában rasszistává teszi az embert, mintha bizony a különbségek észrevétele maga lenne a probléma.

Az Egyesült Államokban a feketeség nem a fehérséggel szemben megfogalmazott identitás, hanem egyfajta politikai konstrukció, amely elválaszthatatlan a társadalmi igazságosságért folytatott felszabadító

mozgalomtól. A „Black Power” (Fekete Erő) mozgalom megjelenése előtt a Nyugat különböző címkékkel illette az afrikai származású embereket: néger („Negro”), színes bőrű („coloured”) és nigger („Nigger”). Marcus Gravey és Malcolm X, a Black Power mozgalom élharcosának tevékenysége nyomán azonban a fekete bőrszín szégyenteljes bélyegből dicsőséges jelképpé lett. A feketeség – mint az afrikai származás külső megjelenési formája – többé már nem az elnyomás alapja, hanem az ellenállás páncélja lett. Az, hogy visszakövetelték a feketeségük feletti rendelkezést, pszichológiailag hatalmas lépés volt a feketék számára. Közös kulturális vagy vallási alapok híján ugyanis nekik már csak a bőrszínük maradt, vagyis a külső jegyeikben tükröződő afrikai gyökerek.

Másrészről a politikai feketeség eszméje a rasszizmusellenes mozgalomból nőtt ki Nagy-Britanniában, és konkrét válasz volt a kisebbségek által elszenvedett rasszizmusra. Ennek a gyűjtőfogalomnak a használata azt a célt szolgálta, hogy összehozza mindazokat, akiket diszkrimináció sújtott, hogy együtt küzdjenek az elnyomás ellen. A karibiak, a kelet-afrikaiak, az ázsiaiak, a pakisztániak, a bangladesiek, az indiaiak politikailag mind feketének vallották magukat. A hangsúly azon volt, hogy jóllehet a tényleges bőrszínük eltér, a rasszizmus kontextusában több a közös pont bennük, mint a különbség. Ez a fajta deklarált feketeség tehát stratégiai célú volt, és teljesen szembement a multikulturalizmus különbségeket támogató politikával.

Az állami multikulturalizmust azért kritizálták, mert a kulturális külsőségekre koncentrált, ahelyett, hogy kigyomlálta volna a rendszerből a rasszista gyakorlatokat. Mivel a rasszizmusellenesség elutasítja azt a gondolatot, hogy léteznek etnikailag meghatározott közösségek és esszencialista kultúrák, a különböző etnikai kisebbségi csoportok hivatalos elismerése és támogatása e logika szerint hibás gondolkodás. Sőt az állami szintű multikulturalizmus csak tovább ront a helyzeten, mivel különböző előnyökért versengő etnikai enklávákra osztja a közösségeket.

Ugyanakkor ez az érvelés is több sebből vérzik. Először is túl nagy jelentőséget tulajdonít az állami multikulturalizmus szerepének az etnikai kisebbségi csoportok fennmaradásában. Másrészt azt állítja, hogy az állami multikulturalizmus előtt a különböző etnikumok harmóniában éltek egymással. Való igaz, hogy gyakorlati szövetségek már régóta

léteznek az etnikumok között a rasszizmus ellen, de ez nem a politikai feketeség elvei mentén történt, hanem egész egyszerűen különböző etnikumokat képviselő szervezetek működtek együtt. Azt is hiba lenne állítani, hogy a rasszizmusellenesség és a multikulturalizmus kölcsönösen kizárják egymást. Bár nem kétséges, hogy az államtól kapott pénzügyi támogatás sok esetben az államnak szimpatikus, konzervatív kisebbségi vezetőkhez került, sok olyan kezdeményezés is profitált belőle, amely kifejezetten rasszizmusellenes volt, mint pl. a fekete kiegészítőiskolai mozgalom. Állami pénz nélkül az efféle progresszív, rasszizmusellenes projektek nem jöhettek volna létre.

Ahhoz, hogy sokféle csoportot egy zászló alá sorakoztassanak fel, kellett (volna) egy közös, a többség által elfogadott terminus. Ez lett a „politikai feketeség”, amit azonban pl. az ázsiaiak magukra nézve kirekesztőnek éreztek, és nem szívesen azonosultak vele. A politikai feketeség fogalma mégsem ezen bukott el, hanem azon, hogy a különböző etnikumú diákokat nem egyformán érte hátrányos megkülönböztetés a brit iskolarendszerben. Míg az indiai és kínai diákok jobban teljesítettek, mint a fehérek, a pakisztáni, fekete és cigány gyerekek messze alulmaradtak a GSCE vizsgákon. Másrészt, míg az ázsiai gyerekek anyanyelvét külön nyelvnek tekintették, így ők az angolt idegen nyelvként tanulhatták az iskolában, a fekete, karibi angolt beszélő gyerekek esetében ez szóba sem jött, hiszen ők angol nyelvű országokból érkeztek, hiába beszéltek hibásan. Márpedig ha a rasszizmus más és más módon érinti az etnikai kisebbségeket, akkor maga a diszkrimináció sem lesz közös hívószó. Ez pedig a politikai feketeség stratégiai esszencializmusát is értelmetlenné teszi.

A politikai feketeség stratégiai esszencializmusának lényeges tévedése, hogy „nem-fehérségi” alapon rendel egymáshoz csoportokat, ami pedig ontológiai szempontból megfosztja őket cselekvőképességüktől. A kisebbséget mindez automatikusan maradék lakosságként konceptualizálja, míg a fehéret teszi meg standardnak. E logika veszélyessége többek között abban rejlik, hogy mivel a faj és az etnikum relatív, határvonalakkal magyarázható fogalmak, a feketeség csak a fehérséghez képest értelmezhető és viszont. Így miközben a politikai feketeség elutasítja a multikulturalizmus esszencializmusát, egy sokkal veszélyesebb

„nem-fehérségi” esszencializmust hoz létre. Márpedig sem a nem-fehér egyének, sem a nem-fehér országok relációjában nem várható el, hogy pusztán nem-fehérségük okán automatikusan érdekszövetség alakuljon ki közöttük.

A valódi kezelendő probléma a rendszerszintű rasszizmus, amely meghatározza, hogy mely csoportokat mennyire fogad be a társadalom. A rendszerszintű rasszizmust azonban nem lehet nemzeti szinten megragadni, mivel globális rendszer, és a nyugati imperializmus hosszú történelmében gyökerezik. A kiegészítőiskolai mozgalomban a fekete identitást pontosan a nemzetközi összefüggések megvilágításával igyekeztek kialakítani. A fekete történelmet például olyan alakokon keresztül tanították, akik az USA-ban, a Karib-térségben, Afrikában és Nagy-Britanniában tevékenykedtek.

A politikai feketeség erőltetése tudományos körökben az afrikai diaszporikus feketeség megértésének rovására ment. Míg a dél-afrikai apartheid felszámolásánál hasznosnak bizonyult minden nem-fehér társadalmi csoport egyetlen „politikailag fekete” táborba tömörítése egy közös cél érdekében, Nagy-Britanniában ez nem vált be. A borszín alapú feketeség segít az ott élő feketéknek, hogy megtalálják helyüket a fekete diaszpórában, és felvegyék a harcot a rasszizmus ellen otthon. A feketeség mobilizáló erejét pedig jól példázza a fekete kiegészítőiskolai mozgalom sikere.

Pethő-Szirmai Judit

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Egy elvetélt kísérlet

Csapody Miklós: *A Bánffy-misszió. Nemzeti Közszerzői Egyetem. Molnár Tamás Kutatóközpont, Budapest, 2014. 319 p.*

A rendszerváltozás óta Magyarországon is örömdetesen megszaporodott a Bánffy Miklós érdemekben gazdag és szerteágazó pályafutását elemző-bemutató közlemények száma. Nehéz lenne rangsort állítani e tevékenységek között, mindenesetre a közvéleményben talán irodalmi-irodalomszervezői munkássága ismert és elismert leginkább. Elegendő e helyütt hatalmas Erdély-trilógiájára és az Erdélyi Helikon megalapítására és életben tartására utalni. De nem feledkezhetünk meg – arisztokrata származása, neveltetése és kiváló veleszületett adottságai okán – a már fiatalon megmutatkozó politikusi-diplomáciai „vénajáról”, amit külügyminiszteri posztján kamatoztatott (pl. személyes érdemének tekintendő az 1. világháborús magyar hadifoglyok hazahozatala), de diplomáciai készsége szépírói munkásságában is megmutatkozott: a recenzeált könyvből (is) tudható, hogy nevezetes memoárkötetében (az *Emlékeimben*) igen plasztikus képet fest úti élményei alapján a háború utáni Nyugat-Európáról, amelyet nincstelen utazóként-menekültként ábrázol, aki megélhetési gondoktól elgyötörtön fontolgatja, vajon gazdag családok gyermekeit tanítsa-e lovagolni, vagy szerényen, de hajlamának és képességének megfelelően festőművészként próbáljon megélni (természetesen az utóbbit választotta, annál inkább, mert arisztokrata ismerősei anyagi segítségét nem kívánta igénybe venni), viszont egyetlen szóval sem utal arra, hogy voltaképpen diplomáciai küldetést teljesített. Úgyszintén ismert művészeti tevékenysége, az operaházi intendánsi, díszlettervezői munkássága, utóbbit „élőben” is kamatoztatta IV. Károly

1916-os koronázási ünnepségének tervezése és irányítása során. Sokirányú tehetséggel megáldott személyiségről lévén szó, hosszan elidőzhethetnénk a gazdag és hosszú életút egyes állomásait szemlélve, de nemcsak az említett előzmények mentik fel ez alól a jelen sorok íróját, hanem az is, hogy Csapody Miklós könyve a gróf életútját, a tulajdonképpeni misszió előzményeit bőségesen elemzi.

Bánffy 1943. júniusi bukaresti tárgyalásait alapos diplomáciai előkészületek előzték meg. Ezek sorában a legfontosabb Bánffy fedőakciója, amit Bethlen István gondolt ki (aki akkor már éppúgy nem rendelkezett hivatalos hatalommal – „pusztán” tekintéllyel (a románok szemében is!), és befolyással, mint Bánffy): Bukarestbe utaztában rövid kitérőt tett a kolozsvári német konzulnál, akinek „szigorú titoktartás” mellett beszámolt a jelentéktelen Mironescuval való találkozásáról, miközben mélyen hallgatott utazása valódi céljáról, az okos és befolyásos Maniuval tervezett megbeszélésről (aki Bethlenhez hasonlóan miniszterelnök volt, de hivatali idejét kitöltve éppúgy megőrizte tekintélyét és főképp befolyását).

Bánffy küldetése (ti. közös magyar-román fellépés a németek, és éppúgy a bolsevizmus ellen) – bármilyen ügyesen tárgyalt is Maniuval – eleve kudarcra volt ítélve. Mert miközben mindkét fél kinyilvánította együttműködési szándékát a háborúból való kiugrás mellett, de annak ellenére, hogy egyikük sem rendelkezett felhatalmazással országuk elkötelezettségét tekintve, mindkét fél ragaszkodott Erdély birtoklásához, és annak politikai különállását sem fogadták el. (A tárgyalások egyetlen hozadéka Bánffy 1944-es különakciója, amellyel megmentette Kolozsvárt a háborús pusztításoktól.)

A román álláspontot jól jellemzik Maniu szavai: „Románia soha nem fogja elismerni a bécsi döntést, amelyet jogi és tárgyi abszurdumnak tartunk, meggyőződésem, hogy ebben egyetért velünk minden józan magyar ember.” Bánffy közbevetése: „Oh igen, csak hát az egyik lefelé, a másik fölfelé korrigálná a határokat... majd kérdéssel folytatja: – Mit értesz Erdély alatt, hiszen...” Maniu válasza: „Természetesen a kapcsolatos részeket is beleérttem.” Bánffy: „Fájdalom, Kegyelmes Uram, hogy ilyen merev az álláspontod, én szívből örömdtem volna, ha azok, akik annyira egymásra vannak utalva, egymásra is találnak”. Maniu jellemző

válasza: „Ez feltétlenül szükséges... stb” (A két politikus megbeszélése a diplomácia hivatalos nyelvén, franciául folyt.) És végül a beszámoló-ból kimaradt Maniu lényeges megjegyzése arról, hogy a németek mielőbb visszavonják az orosz frontot úgy, hogy az Románia határánál fog húzódni. Mint tudjuk, ez meg is történt, és a következmények – Maniu szavai dacára – nem Romániát, hanem Magyarországot sújtották. Ennek előjele fogalmazódott meg az 1943. november 28. és december 1. közötti teheráni konferencián, amely világossá tette a magyar kormány számára, hogy a háborúból való kiugrás kizárólag a Szovjetunióval kötött fegyverszünettel lehetséges, arról azonban nem tudott, hogy a szövetségesek elismerték Magyarország háború utáni szovjet befolyási övezethez való tartozását.

A kötetről összefoglalóan megállapítható, hogy ráirányítja a figyelmet Bánffy Miklós eddig kevésbé ismert küldetésére (ami persze a kérdéssel nem hivatásszerűen foglalkozókra értendő), érdemét kissé elhomályosítja az, hogy a közel 320 oldalnyi terjedelemből kb. 50 oldalt szentel a címben ígért misszió ismertetésére.

Cholnoky Győző

A mátyusföldi zsidóság múltja és jelene

Hrbáček-Noszek Magdaléna: Zsidó hagyományok Galántán és környékén. Pozsony: AB-ART, 2014., 400 p.

Hrbáček-Noszek Magdaléna, a nyitrai Konstantin Filozófusegyetem Közép-európai Tanulmányok Karának oktatója nehéz fába vágta a fejszéjét, amikor a galántai és Galánta környéki zsidóság múltjának és jelenének bemutatására vállalkozott. A Galántához hasonló szlovákiai kistelepülések zsidó történetének a feltárása ugyanis nem túl közkedvelt műfaj Szlovákiában, legalábbis a tekintetben, hogy kevés az ilyen munkák elkészítésére alkalmas szakember, és néhány kivételes szlovákiai várost leszámítva a helyi közösségek sem érzik feladatuknak zsidó múltjuk felelevenítését, zsidó örökségük ápolását.

Persze a szlovákiai holokauszt története komoly szakirodalommal rendelkezik, és arról sem szabad megfeledkezni, hogy az elmúlt néhány év során egyre többen kezdtek el foglalkozni Szlovákiában a régió zsidóságának történetével. Így ma már jó néhány zsidó helytörténeti monográfiát vehetünk kezünkbe például Zsolna, Homonna vagy éppen Komárom zsidóságának a múltjáról. Ez azonban csak egy folyamat kezdete, ezért egyelőre még mindig ott tartunk, hogy minden e tárgykörben megjelent munka már a témaválasztása miatt is felhívja magára a figyelmet.

Hrbáček-Noszek elsősorban nem egy történeti munkát készített, ahogy erre a kötet címadása is utal. Sokkal inkább a mára néhány tíz fősre zsugorodó galántai zsidó közösség néprajzi és szociológiai elemzését nyújtja könyvében. A munka első fejezete a galántai zsidóság történetét foglalja össze dióhéjban, s külön fejezet mutatja be a környék egykori zsidó iskoláinak térségre gyakorolt hatását. A szerző kiemelten foglalkozik Neufeld Samu 1890-ben alapított nyomdájával is, amely 1920-ban a Kosmos nevet vette fel. A Kosmos magyar, szlovák, héber és jiddis nyelvű munkákat adott ki, többek között az első világháború évéig megjelenő *Galánta és Vidékét*, majd az 1919 és 1921 között létező *Mátyusföldi Lapokat*. Mivel kultúrtörténeti jelentősége vitathatatlan, talán érdemes lett volna akár önálló fejezetben tárgyalni történetét. A Neufeld-nyomda persze abból a szempontból is érdekes, hogy Szlovákia városaiban számtalan párhuzamát fedezhetjük fel. Sok helyen meghatározó közéleti funkciót töltöttek be a zsidó vállalkozók által alapított és működtetett nyomdák, amelyek adott esetben a két világháború között is a magyar nyelvűséget erősítették akár olyan városokban is, mint az 1918 után magyar többségüket elvesztő Pozsony, Kassa vagy Eperjes. Minden bizonnyal ilyen volt a Neufeld-féle Kosmos is, amelyről tehát szívesen olvastam volna bővebben.

A munka ezen történeti részét összességében kissé összeszedetlennek, időben csapongónak vélem, bár kétségtelen, hogy a szerző rengeteg adatnak nézett utána, és arról sem szabad megfeledkezni, hogy művének súlypontja jóval inkább a terepmunkára és a kérdőívezésre alapozott jelenkori zsidó közösség identitásának a felmérése volt. Mindazonáltal ha ragaszkodott ehhez a történeti áttekintéshez, a hitközségek éves költség-

vetése helyett talán érdemes lett volna inkább azokra a fontos kérdésekre kitérni, hogy milyen folyamatok mentek végbe a dualizmus korában a helyi zsidó közösségen belül, milyen hatással volt rájuk a magyarosítás folyamata. Mennyire volt megosztott a galántai zsidóság a két világháború közötti időszakban, mennyire terjedt el Mátyusföldön a cionizmus, s voltak-e helyi képviselői a magyar zsidó mozgalomnak? A levéltárakban, korabeli sajtóban és statisztikai kiadványokban feltehetően annak is utána lehetett volna nézni, hogy az 1938-as városi képviselő-testület 9 „zsidó származású” tagja (23. p.) mely pártok képviselője volt.

Bár a kötet vállaltan a népszerűsítő stílust követi, vagyis sok ábrával, fényképpel, táblázattal dolgozik, a tudományos munkákhoz edzett szemnek némely helyen kissé zavaró, hogy fontos adatok hivatkozás nélkül kerültek bele a könyvbe. Az is érdekelt volna, hogy az első három fejezetben idézett interjúk melyik évben, hol és milyen nyelven készültek (például 37., 45. o.). A galántai zsidóság nyelvi szokásairól a könyv vége felé, a 133. oldalon olvashatunk először. Itt a szerző megállapítja, hogy az otthoni kommunikáció nyelve a magyar és a szlovák, vagy pedig csak szlovák.

A kötet harmadik fejezete a galántai zsidóság tárgyi és szellemi kultúráját mutatja be. Külön rész szól a szimbólumokról, és bemutatásra kerül a menóra, a Dávid-csillag, a kettős kőtábla, az ősi jelképek, a sófár és a zsinagóga kegytárgyai. Mindezzel a zsidó kultúra általános bevezetőjébe kalauzol minket a szerző, melyet a zsidó otthon szellemi hagyatékát és a zsidó ünnepeket tárgyaló két hosszabb fejezet követ. Ennek olvastán joggal merülhet fel a kérdés, hogy a zsidó kultúrára és vallásra vonatkozó általános ismeretek miért nem a bevezetőben kaptak helyet. Az egyértelmű, hogy nem egy judaista által és nem elsősorban a judaista szakmának íródott műről van szó, s hogy bevallott cél volt közelebb hozni a zsidó kultúrát az átlagolvasó számára, amely dicséretes célkitűzés. Éppen ezért hasznosabbnak véltem volna, ha elsőként esik szó a zsidó kultúráról általában, majd ezt követően jutunk el egy szűkebb regionális és városi közösség megismeréséhez, ebben a kötetben úgy tűnik, hogy mindez fordítva történt.

Persze nyilvánvalóan a kötet legértékesebb része az utolsó, hatodik fejezet, amely a szerző saját kutatásain alapult, s amellyel a még élő zsidó

közösséget igyekezett megszólítani. Az 50 lelket számláló galántai zsidó közösségből 24-en töltötték ki Hrbáček-Noszek kérdőívét, kontrollcsoportja pedig a dunaszerdahelyi zsidóság volt. Ezenkívül interjúkat is olvashatunk a szövegbe ékelve. Ezzel kapcsolatban érdekelt volna, hogy mennyiben támaszkodott a szerző a saját kreativitására, vagyis készültek-e már hasonló felmérések Szlovákia más zsidó közösségeiben is, s ha igen, megállapíthatóak-e jelentősebb szlovákiai tendenciák e téren? Mit tudunk a jelenkori szlovákiai zsidóságról? Miért érdemes a galántaiakkal önálló műben foglalkozni? Tudomásom szerint például Peter Salnernek voltak részben ilyen jellegű kutatásai, melyek elsősorban a városi társadalomra összpontosítottak. Mindezzel Hrbáček-Noszek egész művét egy szélesebb kontextusba helyezhette volna.

A szerző kérdőíveiben főként a zsidók területi identitásának összetettségére, valláshoz való viszonyulására kérdezett rá. Például arra, hogy az illetők melyik országot tartják hazájuknak (a galántaiak majdnem egyharmada egyszerre tartja hazájának Izraelt és Szlovákiát), vezetnek-e kóser háztartást, és mit jelent számukra zsidónak lenni. A kérdőívek elemzése után következik egy többoldalas elméleti fejtegetés az önazonosság vizsgálatáról, ennek véleményem szerint a fejezet elején, vagyis a kutatás módszertani alapjainak a megvetésekor kellett volna helyet kapnia.

A kötet, mely minden kritikai megjegyzésem ellenére fontos állomása a mátyusföldi zsidó történelem kutatásának, egy több mint húszoldalas melléklettel zárul, melyben többek között a zsidó ünnepek és emléknapok, valamint a galántai holokausztáldozatok listája található. Galántáról és környékéről 1400 zsidót hurcoltak el, akiknek csak kevesebb mint egyötöde tért vissza. A zsidó építészeti emlékekből mára csupán a temető maradt meg, a galántai zsinagógát az 1970-es években lebontották. A szerzőnek sikerült egy kicsit visszahoznia a közgondolkodásba, hogy egy ilyen közösség is létezett.

Szeghy-Gayer Veronika

Galícia-mítosz és politikai ébredés között: zsidó alkotóértelmiség (Joseph Roth és társai) 1933 után párizsi emigrációban

Peiter, Anne: *Galizienmythos und französisches Exil. Soma Morgenstern, Manès Sperber, Alexander Granach, Joseph Roth. = Spiegelungen, 10. Jg. 2015. 1. no. 109–121. p.*

A Monarchia háborús veresége nyomán felbomló Osztrák-Galícia német-zsidó alkotóértelmisége számára Bécsen keresztül általában Berlin irányába, majd Hitler hatalomra jutását követően nyugati emigrációba vezet az út. Az emigráció útvonalán egyik legközelebb eső állomás Párizs. A francia nyelvterületen tevékenykedő germanista szerző a témában úttörő, kevésbé összefogott, mégis figyelemre méltó (itt csak alapvonalaiban ismertetendő) eszmefuttatása három írói pályát érint. Alapvetően az irodalomtörténeti kánonon kívül rekedt Soma Morgenstern (1890–1976) és Manès Sperber (1905–1984), a kordokumentum-értékű művek megjelenésének időeltolódása, szerzőik elszigetelődése okán alig ismert munkásságáról van szó. A két háború közötti osztrák irodalom nagyon is jól ismert, jeles képviselője: Joseph Roth (1894–1939) velük szemben inkább háttérbe szorul. A tanulmány egy negyedik pályát is érint, ez Alexander Granaché (1893–1945), aki a jiddis nyelvű színjátás (Max Reinhardtnál kitanult) nagykövete a két világháború közötti korszakban. Ő *Da geht ein Mensch* (Járkál egy ember, 1945) című önéletrajzával kerül a képbe; párizsi jelenléte a maga Varsóból Kijeven át New Yorkba vezető útján 1933–1938 között egyébként kétséges. Párizst illetően Roth áthelyezi őrhelyét ide mindjárt a náci éra kezdetén, s itt kitart a világháború kitörésének előestéjén bekövetkező korai haláláig. Sperbert 1934-től találjuk itt; 1939-ben, a háború kezdetén visszahúzódik délre, 1942-től Svájcban húzza meg magát, s a háború után visszatérve Párizsban éli további évtizedeit haláláig. Morgenstern Berlinből előbb visszamegy Bécsbe, s a hitleri megszállás pillanatában lép tovább. Franciaországban 1939-ben mint osztrák (vagy addigra már német) állampolgárt azonban internálják; szökve 1941-ben áthajózik az USA-ba. De rövid időre már korábban megfordul a francia fővárosban.

A tanulmány a négy alkotó esszé- és publicisztikai termését, önéletrajzi írásait és elbeszélő műveit egyaránt igyekszik megfagtatni a szer-

zők szemléletváltásának vizsgálatához, legalább Sperber és Morgenstern esetében. A fő művek mindkettejüknél egy-egy önéletrajzi fogantatású regénytrilógia – Sperber: *Wie eine Träne im Ozean* (Könnycsepp az óceánban, 1949–1955), illetve Morgenstern: *Der Funken im Abgrund* (Szikra a szakadék mélyén). Utóbbi indító kötete: *Der Sohn des verlorenen Sohnes* – A tékozló fiú fia) napvilágot lát ugyan mindjárt elkészülte után, 1935-ben, a továbbiak azonban csak évtizedekkel később, a posztumusz életműkiadás keretében (1998) válhatnak ismertté. Ez a sorsa Morgenstern szintén önéletrajzi ihletésű visszaemlékezésének is: *Flucht in Frankreich* (Menekülés Franciaországban, 1998). Roth esetében tulajdonképp a Párizs előtti pályaszakaszt fémjelző *Juden auf Wanderschaft* (1927; magyar kiadása: *Zsidók vándorúton*, 1989) című esszégyűjtemény kerül a középpontba.

A négy pálya kettős poggyásza, ahogy pusztuló honukból kiszakadnak: a népi gyökerű hászid miszticizmus naivan tiszta embersége, valamint a visszatérő pogromok, vagy frontfordulatoknál (1916/17) a statáriumok keserű fájdalma. Ezekre rakódik a társadalmi és politikai konfliktusokkal terhes évtizedek tágabb sugarú tapasztalata: az önzés, amorális rugóin járó, elvilágiasodott életformák, az egymásnak feszülő ideológiák lidércnyomása, két vezető hatalom határokon át fenyegető, a módszeres népirtás irányába tartó diktatúrájával. A négy szerzőnek van – erősen széttartó – véleménye a cionista perspektíváról is, Roth elutasító álláspontját jól ismerjük. Roth a maga részéről szenvedélyes hittel védelmezi a zsidó Galícia és a tágabb régió archaikus mozdulatlanságát a nyugati szekularizált zsidó lenézésével vagy akár szemforgató megvetésével szemben, s a letűnt Monarchia mítoszába kapaszkodva inkább katolizál, semhogy a másik világ megannyi szennyét magára engedné. A politikai filozófia talaján írt Monarchia-búcsúztató művek (*Radetzky-induló*, *Kapucinus kripta*) mellett a jelzett erkölcsi igény ívéen merül alá a gyökerek mítosszá formálódó világában (magyar kiadási címekkel: *A hamis súly*, *Jób*, *Leviatán*). A gyökerek féltő idézése Granachnál, Morgensternnél (különösen kései, *Die Blutsäule: Zeichen und Wunder am Sereth* – Véroszlop: jelek és csodák a Szeret folyónál című regényében, poszt. 1997) ezzel szemben megtelik egy közeledő, a tájat végképp elsöprő, újabb háború apokaliptikus előérzetével, amit a fejlemények

sajnálatosan igazolnak. – Sperber lényegében a szekularizáció útját járja, életében ismertebb akár Alfred Adler individuál-pszichológiájának propagandistájaként, mint íróként, emellett nagy lendülettel veti bele magát a politikai küzdelmek világába. Berlinben, Koestlerhez hasonlóan, a kommunistákhoz csapódik, hogy a sztálini tisztogatások hírére 1937-ben majd visszahátráljon. Az író e politikai tévutat középpontba állító regénytrilógiája a záró részében (*Die verlorene Bucht*, 1955) tér vissza a galíciai színtérre is, s a holokauszt időszakának egy ténylegesen megtörtént ellenállási epizódját beemelve az elbeszélésbe keresi az alternatívát a tehetetlen passzivitásra, terméketlen messiásvárásra szocializált zsidó magatartásforma (lásd például Rothnál: *Jób*), a rabbik „groteszk isten-közelségének” ellenében. Annyi bizonyos: diametrálisan ellenkező alapállás, mint a Rothé. Sperber esszéiben, publicisztikájában is előszeretettel közelít az emberi integritás, szabadságigény, egyszersmind a rajtuk átgázoló erőszak kérdéseihöz. Morgenstern trilógiája 1935-ben megjelent első részében önéletrajzi alakmásával szintén megmerítkezik a vonatkozó miliőben, végigjárja a tájat, megszólaltatja az embereket. Sperberrel ellentétben nem bírál, csak figyel, s a zsidó létforma drámai ellentmondásossága, bizonytalan jövője felett nem siklik el a figyelme. Kettejük műveit azonban közelebbről kellene ismernünk ahhoz, hogy mondandóikat megfoghatóbb formában kiszűrhetjük; mindenekelőtt végig kellene olvasnunk őket.

Komáromi Sándor

Az első világháború mozgóképen: osztrák híradófilmek 1914/18-ból

Winkler, Paul: *Krieg auf der Leinwand. Der Erste Weltkrieg in österreichisch-ungarischen Filmquellen der Jahre 1914–1918.* = *Zeitgeschichte*. 42. Jg. 2015. No. 6. 331–346.

Filmtörténet – tudósító célzatú dokumentumfilm (híradófilm) metszetben – kortörténeti összefüggésben. A diszciplináris kapcsolat a kultúrakutatás tárgyi-tematikai-módszertani komplexitásában oldódhat fel.

A tanulmány bevezető utalásai jelzik a tematikai kapcsolatra összpontosító előzményeket Kracauertól (*Caligaritól Hitlerig – A német film pszichológiai története*, még 1947-ből) Virilio írásain át (egy német kiadás: *Krieg und Kino-Logistik der Wahrnehmung*, 1994) az újabb és legújabb publikációkig, mint német nyelven is például egy-egy kollektív kiadvány: *Krieg und Militär im Film des 20. Jahrhunderts* (München, 2003), *Krieg im Film* (Münster, 2005). Szerző (diplomamunkájára támaszkodva) a szemrevételezett filmanyagot bécsi filmvállalatok műhelyeiben készült híradófilmekre szűkíti le. (A cím „osztrák–magyar filmforrások” hivatkozása logikátlan általánosítás a birodalmi szféra szigorú kulturális-nemzeti tagolódásához képest, ami a kettős monarchia előtti vonatkozásokban is visszatérő jelenség a nem magyar szakirodalomban.) Itt egyfelől örvendünk annak, hogy egy ilyen, s mint látjuk: igen kiterjedt filmanyag, ha számos hézaggal is, ma létezik a *Filmarchiv Austria* gyűjteményén belül, másfelől fel vagyunk készülve: ezek a filmkockákon futó, szövegbetétekkel értelmezett haditudósítások – már a filmvállalatok intézményesített működése által – a közönség kép-éhségére ráfűzve alapvetően propagandacélokat elégítenek ki, mint azt az irodalom már korábban tárgyalta (pl. U. Oppelt: *Film und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, 2002). A filmtekercek mellett jó néhány egykorú bécsi filmmagazin évfolyamai is rendelkezésre állnak a kutatásnak.

A Wiener Kunstfilm vállalathoz kötődő kezdetek után 1914 novemberétől Sascha Kolowrat-Krakowsky tökeerősebb vállalkozása veszi át a főszerepet, miután kizárólagos joggal nyeri el a „cs. és kir.” hadügy-minisztérium, illetve a hadsereg-főparancsnokság megbízását mozgó frontképek készítésére és a hátszói aktivitás (hadiüzem, fogolytábor, flotta stb.) bemutatására is. Lehetőségei a témára, színhelyre vonatkozó kínálatot illetően tovább bővülnek a Messter-Filmmel, Oskar Messter német cégének ausztriai leányvállalatával történő egyesülés nyomán. A produkciók előállítását tartalmi instrukciók, az „események” kiválasztását irányító jelzések, valamint konkrét cenzurális előírások alapján zajlik. Átfogó hangsúly esik a harci optimizmus, az intakt harci készültség, a hadi siker, az ellenfél feletti erkölcsi-szellemi és technikai fölény bemutatására, a politikai öngazolás („jogos” háború, „önvédelmi” küzdelem), a dinasztia méltó helytállásának kidomborítására. Kiválóan reprezen-

tál a felvételeken utóbbi szempontból 1916-tól az elhalt Ferenc Józsefet váltó, dinamikus fellépésű I. [IV.] Károly. Ha mégis elkerülhetetlen a számadás a veszteségekről is, akkor az ellenfél „mesterkedésének” kárhoztatása van soron. Így is árulkodó az évekre elnyúló isonzói állóháború filmanyagának soványsága: innen gyorsan visszafordítják ugyanis a külön felsőbb utasításra lemenesztett stábokat.

Szerző a háború teljes négy évét áttekintve időrendben tallóz az archívumban feltalálható, 15–25 perces filmek sorában, gazdagon kommentálva a témákat, motívumokat. A kommentárok rávilágítanak az időszak dokumentumfilm-készítésében témától függetlenül bevett és bevetett metódus: a beállított felvétel szerepére, ami a „valóság” illúzióját keltő, „mellékes” elemektől mentes képi realitás eszményének felel meg, a háborús tematika szempontjából pedig annál alkalmasabb eszköznek bizonyul a propagandacél eléréséhez. Jelzik továbbá a háborús folyamat félidejétől kirajzolódó váltást a dokumentatív alap egyféle „epikus” kibővítése irányában – civil környezeti elemek beiktatásával, melyek arra hivatottak, hogy a harci jelenetekkel lassan eltelő közönség számára könnyebbé tegyék a híradófilm „fogyasztását”. Az elemző minden kétséget kizáró következtetése: a háborús híradófilm általában nem az írott dokumentumokkal esetleg homályban hagyott történeti részletek megismerésének forrása, hanem mindössze illusztratív értékű kortörténeti anyag. Természetesen így sem érdektelen: szereplők, helyszínek, események gyakran egyszeri vizuális dokumentumértéken jelennek meg a felvételeken. Ilyen szempontból emblematisztikus például a Szent István csatahajó pusztulásáról készült felvétel. A publikációban foglalt színes áttekintés számos hasonló érdekességgel lepi meg az olvasót.

Komáromi Sándor

Német kisebbség Kazahsztánban (19/20. század)

Schmidt, Waldemar: *Die deutsche Minderheit in Kasachstan im 19.–20. Jahrhundert. = Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik*, 27. Jg. 2015. 1–2. no. 159–166. p.

Kazahsztán német etnikai régiói, mint más szovjet, majd poszt-szovjet közép-ázsiai övezeteké is, eredetileg az oroszországi (Volga menti, Fekete-tenger melléki) német települtség kiáramlása vagy épp erőszakos áttelepítése útján jöttek létre, s ritkán kerülnek önálló említésre. A részletények éppen ezért sajnálatosan el is sikkadnak, tetemes tartozást róva a kutatásra. Ez az orosz-, majd szovjet közép-ázsiai, napjainkra a poszt-szovjet szuverenitások népességét adó németiség időközben természetesen megfogytakozott: a történelmi hányattatások, majd a 20. század vége felé megindult s máig tartó, anyaországi irányú kiköltözések vagy az ütemes eloroszosodás nyomán inkább már csak szórványt jelenít meg. A szerző (1965) maga is kései kiköltöző, Regensburgban tanít, és a kérdéses régiókból elszármazott kutatóközösség (*Historischer Forschungsverein der Deutschen aus Russland*) tagjaként munkálkodik a folytatódó feltárás érdekében. Rendkívül gyengék ehhez egyébként az archivális forrásadottságok. Jelen tanulmány sokat merít a határon túli németiség témaprofiljában megjelent, két világháború közötti németországi sajtóból és könyvanyagból.

A dél-oroszországi német telepek kialakulása a 18. század második felében Nagy Katalin cárnő, majd utóda, I. Sándor telepítési politikájának köszönhető, és gazdagon gyümölcsözik a vidékek agráriumának fellendülésében. Nemzedékek múltán a demográfiai növekedés számára – a létszám hamarosan meghaladta az 1 milliót – ugyanakkor a helyi lehetőségek kimerülnek. A 19. század derekától egyes, kiszakadó csoportok továbbmozdulnak kelet felé, a század végén pedig központi telepítési akciók keretében – orosz és ukrán, vagy éppen lengyel földművelő családokkal együtt – vállalkozhatnak szűzföldek meghódítására. Az első s később is súlyponti célterület: Kazahsztán. A népmozgás eredményeként Észak-Kazahsztánban Petropavlovsk, Koksetav, Akmolinszk (később Celinograd, ma: Asztana, a főváros) délnek tartó vonalában ala-

kulnak ki német települések. Ezek népességét a továbbiakban erőszakos telepítések gyarapítják ugyanabból a demográfiai forrásból – három fordulóban, mint e kisebbség további történetének menete példázza.

Az első világháború idején, a gazdasági erejüket megnyirbáló „likvidációs törvénnyel” is összefüggésben, egyben Németország-ellenes ihletéssel kivonnak 200 000 főt az ukrajnai frontvonalból, miközben telkeiket kisajátítják. A célterületre megérkezve erőszakos oroszosítás alá vonják őket. Sokat szenvednek a nomád őslakosság támadásai következtében.

1917 után a kazahsztániak alaposan megszenvedik a polgárháború zaklatásait, a kényszerbeadást, az éhínséget, majd a bolsevik politika, az etnikai kisebbségek rokonszenvét keresve, hangzatos ígéretek kíséretében német viszonylatban is falusi „szovjeteket”, „rajonokat” hoz létre, a területi autonómia iránti igényt azonban csak a Volga menti kompakt régióra nézve akceptálja (Volgai-német Autonóm Köztársaság, 1926), és nem lesz hosszú életű. A politika első közeledése azonban nem nyújt védelmet a hamarosan napirendre tűzött kollektivizálás ellenében, sem az eredeti európai települtség régióiban, sem pedig az időközben szovjet tagköztársaságként létrehívott Kazahsztánban. A kazahsztáni kollektivizálás német vonatkozásait illetően kivételesen jó kutatási lehetőséget ígér az egykorú akmolinszki kerület levéltára a mai Aszتانában. Kazahsztán németisége a helyi politika szélsőséges túlkapásai során súlyos vallási üldöztetést is elszenved a Goloscsekin-féle (s már a korábbi, egyúttal pedig a későbbi) pártvezetés ateista kampánya során. (F. I. Goloscsekin előéletében népbiztosként a cári család kivégzése körül szerzett maradandó érdemeket.) Az európai rajonokból végül az 1930-as években – százezres áldozatszámú „kulák”-üldözéssel párhuzamosan – a hitleri Németországot célba vevő politikai éllel további széles tömegeket telepítenek át keletre.

1941-ben a hitleri betörés nyomán, miután a front a tenger melléki németiség maradékát magával sodorja, sor kerül a Volga menti régió teljes és végleges kiürítésére a frontvonal további védelme ürügyén. A deportáltak ezúttal kirgiz, tadzsik célterületre is eljutnak, és együtt jár teljes jogfosztásukkal, s lágerekekbe elosztva kényszermunka-osztagokba („trudarmija”) sorolják be őket. Számukat a háború után növeli tovább a

Wehrmacht uszályába került s a német kapitulációval szövetségi hadifogollyá lett férfiak visszatoloncolt (nyugati részről is kiszolgáltatott) túlélő létszáma. Mozgási szabadságukat 1955-ben nyerik vissza, eredeti lakóhelyükre azonban sem akkor, sem később nem mehetnek vissza, s megindul szétszóródásuk.

Kazahsztáni német kisebbségi létszámra vonatkozó adattal 1926-ból (44 000), majd 1937-ből (80 000), utána pedig először 1970-ből rendelkezünk: közel 860 000, ez 1989-ig felmegy 960 000-re, majd további tíz éven belül felére-harmadára csökken. Az 1989. évi, a többi régióból hozzávéve még összesen több mint ugyanannyit, a szám fémjelzi: az Urálon túli posztszovjet területek német etnikai létszáma a szétszórattatás és sorozatos tizedelés évtizedei után akkor emelkedett vissza az 1912. évben kimutatott, egykorú összorosországi bő 2 milliós értékszintre.

*

Forrásunk szemle-rovatából kapunk hírt a kazahsztáni németiség vallási üldöztetésének időszakát bemutató, az említett oroszországi-német kutató közösség által összeállított dokumentumkötetről: Gedenkbuch Kasachstan – Staatsterror an den Deutschen in den Jahren 1919–1953 auf dem Territorium der heutigen Republik Kasachstan (Nürnberg, 2014).

Komáromi Sándor

RESUME

Paul DEMÉNY

Europe's two demographic crises: The visible and the unrecognized

In comparison to the recent and anticipated future annual number of migrants to the European Union the number of migrants in 2015 is not especially high. What makes it recognized as an immigration crisis is the disorderly pattern and the geographically limited sources and target destinations of the influx. The crisis should prompt reconsideration of the possible future evolution of immigrant numbers in the light of shifting demographic balances between potential migrant-sending countries and the EU and a critical examination of the intellectual underpinnings of policies that have encouraged or at least allowed the immigration crisis to develop. It should also focus policy attention to the underlying but not well recognized second demographic crisis: the persistent failure of European societies to reproduce themselves.

Pál NYIRI

Migration, nationalism, cosmopolitanism

Migration has always been part of human history, but after the rise of nation-states it increasingly came to be seen as a problem. At the end of the Cold War, diasporas and cross-border mobility came to be associated with a utopian hybridity in which individuals would finally be able to transcend the confines of national identity. Soon, however, it became clear that diasporas can be willing subjects of nationalist mobilisation. Today, migrants can serve nationalistic agendas, but to the extent they encounter new ways of life and reflect on their own received truths, they also remain carriers of a potential cosmopolitan sensibility

Tibor FRANK

In- and Outward Migrations in Hungarian History

Throughout its history Hungary has always been in a vulnerable geopolitical situation which induced large groups to leave, and also to enter, the country. Both welcoming foreigners as well as forcing emigrations have traditions in Hungarian history. The article surveys this dual legacy and its lessons from István I, the first king of Hungary (1000-1038) to the current patterns of migrations. Most émigré Hungarians were leaving their homeland because of political or religious persecution, and unemployment. The nature

of most of this emigration, however, has been closer to the *Gasterbeiter* patterns of the 1960s and 1970s. Those who came to Hungary were often invited as additional labor-force after major foreign invasions. The article addresses some of the crucial issues of contemporary xenophobia, racism, and anti-foreignism in Hungary as well as the push and pull factors in the European Union today.

Pál Péter TÓTH

Migration – A Population Decrease?

The paper analyses the development of the demographic processes of the Hungarian population after 1980. The importance of this topic is demonstrated by the fact that the population of Hungary decreased by 853.000 people in the last 35 years, though this number was mitigated by the incoming migration of Hungarians mainly from the neighbouring countries. Consequently, the number of Hungarians decreased in the neighbouring countries, parallel with the decrease of fertility and the increase of the ratio of the older age groups. These processes further reduced the territory where Hungarians live. The aim of the paper is to answer the question of how the reduction of Hungarian population can be mitigated without affecting the population development of Hungarians in the neighbouring countries.

László KOZMA

Áron Márton, bishop of Transylvania

Áron Márton (1896, Csíkszentdomokos - 1980, Gyulafehérvár) was the bishop of the Roman Catholic Church in Transylvania between 1938-1980. He defended human rights of native Hungarian people in Transylvania and struggled for free education, schools and preservation of national culture and language. For his advocating independence of Catholic church he was imprisoned between 1949-1955. After releasing he visited his bishopric. He was received enthusiastically by the people, but then he was sentenced for house arrest (1956-1967). In our publication his pupils, catholic priests and common people recall personal meetings with Áron Márton, picturing historical circumstances as well.

Béla POMOGÁTS

Imre Kovács – On the Run, in Captivity, Free at Last

Politician Imre Kovács was the President of the National Peasants' Party in coalition times till 1947. However, seeing the disintegration of his party and its drift towards the

Communists, he resigned from his presidency. He had no choice but to emigrate – first to Switzerland, then to the United States. As one of the intellectual leaders of Hungarian political emigration, he published several studies along with his political creed and his memoirs entitled *Magyarország megszállása* [The Occupation of Hungary]. In 1963 he wrote, among others, a piece entitled *Kiugrási kísérletek a második világháborúban* [Breakaway Attempts in World War II], and in 1981 another work under the title *Egy kísérlet bukása* [The Failure of an Attempt], which deals with the political conflicts of the coalition period.

A szemle rovat forrásai

Ceský časopis historický (Csehország)

Ethnic and Racial Studies (Egyesült Királyság)

Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte (Németország)

Historický časopis (Szlovákia)

Korunk (Románia)

Spiegelungen (Németország)

Székelyföld (Románia)

Zeitgeschichte ((Ausztria)

Vierteljahrsheft für Zeitgeschichte (Németország)

Zsidó hagyományok Galántán és környékén (Szlovákia)

E SZÁMUNK SZERZŐI

DEMÉNY Pál

az MTA külső tagja

FRANK Tibor

Egyetemi tanár, ELTE, az MTA levelező tagja

KOZMA László

Szakíró, Budapest

NYIRI Pál

Antropológus, egyetemi tanár, Amszterdami Szabadegyetem

POMOGÁTS Béla

Széchenyi-díjas irodalomtörténész

TÓTH Pál Péter

Demográfus, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet